AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA TƏRBİYƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAFI (XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

İxtisas: 5804.01 – Ümumi pedaqogika, pedaqogika və təhsilin tarixi ixtisası üzrə
Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Tamilla Əhməd qızı Vahabova**

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdimedilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov**
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

Rəsmi opponentlər: **Ləzifə Nağı qızı Qasımova**
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Hümeyr Hüseyn oğlu Əhmədov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Kamal Həsən oğlu Camalov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim

Şərafət Aram qızı Baxışova
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.15/1 Dissertasiya şurası

BED 2.15/1 Dissertasiya şurasının sədri _____ tarix üzrə elmlər doktoru, professor **Cəfər Məmməd oğlu Cəfərov**

BED 2.15/1 Dissertasiya şurasının elmi katibi _____ pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor **İsa Namaz oğlu İsmayılov**

Elmi seminarın sədri: _____ pedaqoji elmlər doktoru, professor, **Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə**

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Türk etnoslarından olan Azərbaycan xalqı da dünyanın qədim xalqlarından biri kimi tarixin dərin çağlardan böyüməkdən olan nəslin tərbiyəsi ilə ciddi surətdə məşğul olmuşdur. Qədim yazılı abidələrimiz bunu aydın şəkildə sübut edir. "Avesta", Orxon-Yenisey mətnləri, "Kitabi-Dədə Qorqud" və s. abidələrimizi buna misal göstərmək olar. Həmin abidələr türk qövmlərində, o cümlədən Azərbaycan türklərində hələ tarixin əski çağlarında mükəmməl, dolğun, mütərəqqi bir tərbiyə sisteminin olduğunu göstərir.

XI-XII əsrlərdən etibarən sayı getdikcə artan elm, sənət və ədəbiyyat abidələrimiz bu tərbiyə sisteminin sonrakı əsrlərdə də öz ömrünü davam etdirdiyini söyləməyə əsas verir. İslamın Azərbaycana gəlişindən sonra bu coğrafiyada tərbiyə sistemi islam aləminin bir parçası kimi, əsasən islam qaydaları və etiqadı çərçivəsində aparılmışdır. Ancaq əsrlər ötdükcə din xadimlərinin savadsızlığı, səbatsızlığı, bəsirətsizliyi, mənfəətpərəstliyi və s. səbəblər ucbatından müsəlman dünyasındakı tərbiyə atmosferində bir zədələnmə baş vermiş, həmin zədə tədricən böyüyüb son əsrlərdə hər cür tərəqqi üçün bir əngələ çevrilmiş, geriliyə, ətalətə gətirib çıxarmışdır. XIX əsrdə də bütün islam dünyasında mənzərə bu cür acınacaqlı idi.

Biz XIX yüzilliyi tarixi bir zaman kəsimi kimi ona görə nişan veririk ki, bu əsrdə Azərbaycanda tərbiyə sistemini dəyişməyə həm ciddi, zəruri ehtiyac, həm də siyasi, ictimai, mədəni və pedaqoji şərait yaranır. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonra onun üzü Şərqdən Qərbə çevrilir. Şimali Azərbaycan daha çox inkişaf etmiş, mütərəqqi Qərb dəyərləri ilə üzləşməli olur. Müasir dünya ilə qaynayıb qovuşmaq, daha proqressiv inkişaf yolu tutmaq üçün tərbiyə sistemini, tərbiyə konsepsiyasını da dəyişməli, yeniləşdirməli, çağdaş demokratik və modern dünyanın həqiqətləri ilə uzlaşdırmalı olur. Xalqın öncül ziyalıları, təfəkkür və qələm sahibləri, tərbiyəçiləri, əlbəttə, bu möhtəşəm missiyanın həyata keçirilməsində böyük əmək sərf etməli, əziyyətə qatlaşmalı olurlar.

Məlum həqiqətdir ki, gözəl və kamil tərbiyə üçün gözəl və kamil tərbiyə nəzəriyyəsi lazımdır. Tərbiyədə mükəmməl, bitkin nəzəri konsepsiya olmadan heç vaxt mükəmməl, bitkin və məqsədəuyğun tərbiyəyə nail olmaq mümkün deyil. Bütün tarix boyunca hər zaman və hər yerdə bu, belə olmuşdur. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş milli mütəfəkkirlərimiz, demokratrik düşüncəli maarifpərvər ziyalılarımız bu böyük həqiqəti aydın dərk etmişlər. Elə buna görə də onlar xalqı əsarətdən, cəhalətdən, zillətdən, cismani təzyiqdən, mənəvi və maddi səfalətdən xilas etməkdən ötrü nəzəri-tərbiyəvi göstərişlər, məsləhətlər vermiş, onun əməli icrası üçün də çıxış yolu göstərmiş, praktiki işlər həyata keçirməyə çalışmışlar.

Tam səmimiyyətilə etiraf etməliyik ki, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış milli mütəfəkkirlərimizin tərbiyə nəzəriyyəsi olmasaydı, nə 1918-1920-ci illərdə Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət kimi parlayan ADR, nə onun ardınca gələn Azərbaycan SSR, nə də bu günkü Azərbaycan Respublikası mövcud olardı. Deməli, xatırlatdığımız dövrdə yaranan, şaxələnən, xalqımıza böyük tarixi uğurlar qazandıran tərbiyə nəzəriyyəmizi, onun məzmun və mahiyyətini, xarakterini, niyə yarandığını, nədən yarandığını və hansı uğurlara gətirib çıxardığını araşdırıb üzə çıxarmaq, indiki və gələcək nəslə çatdırmaq pedaqogika tariximiz üçün son dərəcə aktual problemlərdən biridir. Mövcud tədqiqatın aktuallığının ilk şərti bununla bağlıdır.

Lakin tədqiqat işinin mövzu etibarı ilə aktuallığını yalnız bu dediyimiz səbəblə məhdudlaşdırmaq olmaz. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən başqa mühüm səbəblər də vardır. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

- Birincisi, hər bir xalq özünün keçmiş nailiyyətlərini, o cümlədən sələflərinin yaratdığı mədəni, pedaqoji irsi öyrənib üzə çıxarmağa, indiki və gələcək nəslə çatdırmağa, xələfləri onunla tanış etməyə, bu irsin əhəmiyyətini onlara başa salmağa borcludur. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifpərvərlərinin tərbiyə nəzəriyyəsi sahəsində yaratdıqları yeniliklər, gördükləri işlər də mədəni-pedaqoji irsimizin xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli mənəvi sərvətdir. Bu sərvəti araşdırıb üzə çıxarmaq pedaqogika tariximizin ümdə vəzifələrindən biridir;

- İkincisi, Azərbaycan xalqının tərbiyə nəzəriyyəsinin çoxəsrlik tarixi vardır. Onun bizə məlum tarixini xronoloji ardıcıllıqla, mərhələlər üzrə öyrənməyə ciddi ehtiyac hiss olunur. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri də həmin tarixi mərhələlərdən biridir. Təəssüf ki, bu sahədə bir boşluq vardır. Həmin tarixi epoxanın tərbiyə nəzəriyyəsini araşdırma predmetinə çevirməklə biz deyilən boşluğu mümkün qədər doldurmağı nəzərdə tuturuq;

- Üçüncüsü, bəllidir ki, Azərbaycanın pedaqogika tarixinə aid dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanır. Biz tərbiyə nəzəriyyəmizin tarixini və mahiyyətini yetərincə öyrənmədən bu tipli mükəmməl dərslik və dərs vəsaitləri hazırlaya bilmərik. Deməli, mövcud tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən faktorlardan biri də dediyimiz şəkildə ərsəyə gələn dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasına yardım göstərməkdir;

- Dördüncüsü, belə tədqiqatlar bizim sivil dünyada özünün dəyərli, bəşəri məzmun və mahiyyətə malik tərbiyə konsepsiyası olan xalq olduğumuzu, bu sahədə başqalarından heç də geridə qalmadığımızı sübut edir. Əlbəttə, bu sübut faktorların üzə çıxarılması, analizi və düzgün təqdimi yolu ilə mümkündür. Biz də araşdırma boyunca deyilən problemi daim diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmışıq;

- Beşincisi, istər ADR-in (1918-1920), istərsə də bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik ideologiyası, məfkurəvi konsepsiyası öz rişəsini XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində meydana gələn tərbiyə nəzəriyyəmizdən alır. Bu dövr milli maarifçilərimizin, mütəfəkkir və vətənpərvər şəxsiyyətlərimizin tərbiyə nəzəriyyəsi bizim sonrakı dövr dövlətçilik ideologiyamızın hazırlanması üçün mühüm bir baza və qaynaq rolunu oynadı. Deməli, indiki və gələcək nəslin həmin ideologiyanın necə və nədən yarandığını, mahiyyətini, xarakterini, həmçinin onu kimlərin yaratdığını anlaması üçün haqqında danışdığımız dövrün tərbiyə nəzəriyyəsini hərtərəfli mənada öyrənməliyik.

Mövzunun aktuallığı bu kimi vacib və gərəkli şərtlərlə əlaqədardır.

Məlum olduğu kimi, XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində milli intibah dövrü kimi səciyyələnir və ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrün ictimai, iqtisadi, təsərrüfat, mədəni, ədəbi, pedaqoji, habelə məktəb və maarif həyatında baş verən müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli hadisələr, əsaslı tə-

rəqqi və yüksəliş bunu söyləməyə əsas verir. Elə buna görə də biz həmin dövrün tərbiyə nəzəriyyəsini analizdən keçirməyi aktual bir problem kimi qarşıya qoymuşuq.

Tədqiqat predmetinə çevirdiyimiz mərhələdə müasir düşüncəli, vətənpərvər, millətsevər, fədakar bir ziyalı nəsli yetişir. Doğrudur, bu ənənə xeyli əvvəl, daha dəqiqi, XIX əsrin I yarısında ilk Azərbaycan maarifçiləri A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh və İ.Qutqaşınlı ilə başladı. Lakin çox keçmədən, yəni XIX əsrin ortalarında M.F.Axundovun, habelə əsrin 70-ci illərində H.Zərdabinin və onun nəşr etdiyi "Əkinçi" qəzeti əməkdaşlarının timsalında daha da gurlaşdı.[1] Əsrin son onilliklərində isə daha da intensivləşdi, şaxələndi. İstər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından böyük nailiyyətlər qazanıldı. XX əsrin əvvəllərində isə özünün zirvə nöqtəsinə çatdı. Bu dövrdə Məhəmmədağa Şahtaxtlı, Əli bəy bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə, Üzeyir Hacıbəyov, Nəriman Nərimanov Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ömər Faiq Nemanzadə, Məhəmməd Hadi, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Hüseyn Cavid, Qafur Rəşad Mirzəzadə, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət və s. kimi milli məsləkli, milli əqidəli elm, təfəkkür və maarif fədailəri yetişdi.[2]

---

[1] *Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.1. -1987. -320 s.; Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.2. -1988. -388 s.; Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.3. -1988. -388 s. Zərdabi, H. Seçilmiş əsərləri / H.Zərdabi. -Bakı: Azərnəşr, -1960. -475 s.; "Əkinçi" qəzeti (1875-1877). Tam mətni: təkrarnəşr / ərəb əlifbasından kirill əlifbasına çevirən və nəşrə hazırlayan T. Həsənzadə. – Bakı: Azərnəşr, -1979. -464 s.*

[2] *Ağaoğlu, Ə.b. Seçilmiş əsərləri / Ə.b.Ağaoğlu. -Bakı: Şərq-Qərb, -2007. -392 s.; Hüseynzadə, Ə.b. Seçilmiş əsərləri / Ə.b. Hüseynzadə. -Bakı: Şərq-Qərb, -2007. -480 s.; Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [6 cilddə] / C.Məmmədquluzadə. -Bakı: Azərnəşr, -c.1. -1983. -348 s.; Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [6 cilddə] / C.Məmmədquluzadə. -Bakı: Azərnəşr, -c.2. -1984. -194 s.; Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə. -Bakı: Elm, -1990. -116 s.; Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə. -Bakı: Azərnəşr, -c.1 (1903-1909). -1992. -470 s.; Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət. -Bakı: Lider, -2005. -456 s.; Şahtaxtlı, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şahtaxtlı. -Bakı: Çaşıoğlu, -2006. -432 s.; Qənizadə, S.M. Seçilmiş əsərləri / S.M.Qənizadə. -Bakı: Azərnəşr, -1965. -228 s.; Cavid, H. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / H.Cavid. -Bakı: Azərnəşr, -c.1. -1968. -371 s. və d.*

O zamankı tərbiyə nəzəriyyəsinin milli zəmində yaradıcısı və ideoloqları da onlar oldular. Onlar, həqiqətən, həm o dövr, həm də sonrakı tarix üçün dəyərli olan milli tərbiyə konsepsiyasının bünövrəsini qoydular. Onların bu sahədəki xidmətlərinin müəyyən aspektləri pedaqoq alimlərimizdən Mehdi Mehdizadə, Əhməd Seyidov, Hüseyn Əhmədov, Əjdər Ağayev, Əmir Tağıyev, Əyyub Tağıyev, Pəncəli Allahverdioğlu, Fərrux Rüstəmov, Fikrət Seyidov, İramin İsayev, Ədalət Cəlilov, Bəhruz Nəsirov, Sahilə Orucova, Sevinc Əzimova, Əkbər Əbdülov, Nəriman Xəlilov, Günel Məmmədova, Sevinc Namazova və b. tərəfindən öyrənilmişdir.[1] Görülən uğurlu işlər, səmərəli araşdırmalarla yanaşı bu sahədə bir boşluq da vardır. Görülən pərakəndə işlər problemin bütöv, əhatəli və sistemli şəkildə öyrənilməsinə dəlalət etmir. Halbuki bu sahədəki boşluğu aradan qaldırmağa zəruri ehtiyac vardır. Çünki xalqımızın tarixi inkişafında misilsiz yenilikləri, tərəqqi atrubutları, o cümlədən pedaqoji hadisələri, maarif hərəkatı ilə fərqlənən, müstəqil dövlətimizin yaranmasına gətirib çıxaran həmin dövrün tərbiyə nəzəriyyəsini bütün çalarları ilə bütöv və sistemli surətdə tədqiq etmək, elmi ictimaiyyətə çatdırmaq öz həllini

[1] *Mehdizadə, M. Tərbiyə, təhsil və təlimin tarixi inkişafı // -Bakı: Azərbaycan məktəbi, -1947. №2, -s.7-12; Mehdizadə, M. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda rus məktəblərinin rolu haqqında // -Bakı: Azərbaycan məktəbi, -1951. №3, -s.3-11; Seyidov, Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən / Ə.Seyidov. -Bakı: Azərnəşr, -1958. -310 s.; Əhmədov, H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H.Əhmədov. -Bakı: Maarif, -2000. -366 s.; Əhmədov, H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi / H.Əhmədov. -Bakı: Elm və təhsil, -2014. -432 s.; Ağayev, Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi: / pedaqogika üzrə elmlər doktoru dis. / -Bakı, 1996. -358 s.; Ağayev, Ə. Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bu günümüz / Ə.Ağayev. -Bakı: Adiloğlu, -2000. -300 s.; Tağıyev, Ə.S. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən / Ə.S.Tağıyev. -Bakı: Maarif, -1961. -168 s.; Tağıyev, Ə. Azərbaycanda məktəb tarixi (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) / Ə.Tağıyev. -Bakı: Maarif, -1993. -113 s.; Rüstəmov, F. Azərbaycan pedaqoji biblioqrafiyası. Məktəb və pedaqogika tarixinə dair ədəbiyyat (1940-1990) / F.Rüstəmov. -Bakı: ADPU, -1995. -86 s.; Rüstəmov, F. Pedaqogika tarixi / F.Rüstəmov. -Bakı: Nurlan, -2006. -748 s.; Namazova, S. Pedaqoji irsimizdən: Qafur Rəşad Mirzəzadə / S.Namazova. -Bakı: Elm və təhsil, -2014. -197 s.; Əzimova, S. F.Köçərlinin pedaqoji görüşləri və pedaqoji fəaliyyəti: / pedaqoji elmlər namizədi dis. / -Bakı, 1975. -184 s. və d.*

gözləyən zəruri bir problemdir. Həmin problem isə, təəssüf ki, indiyə qədər həll olunmamışdır. Mövcud tədqiqat işində biz ilk dəfə olaraq həmin aktual problemin elmi həllinə səy göstərmişik. Bu, Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində bütöv bir tarixi epoxanın tərbiyə nəzəriyyəsini tam, əhatəli və fundamental şəkildə araşdırmağı hədəf kimi seçən ilk tədqiqatlardan biridir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın **obyektini** XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təhsil və pedaqoji fikrin inkişafı təşkil edir.

Tədqiqatın **predmetini** XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafı təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın **məqsədi** XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafını şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirməkdən, milli maarifçilərin yeni tipli şəxsiyyətin formalaşdırılması, milli özünüdərk, qadın təhsili və tərbiyəsi ilə bağlı fikir və ideyalarını ümumiləşdirməkdən, əqli, əxlaqi, mənəvi, dini, fiziki, estetik,əmək, humanizm tərbiyəsini tərbiyə nəzəriyyəsinin mühüm komponenti kimi təhlil etməkdən ibarətdir.

Göstərilən məqsədə nail olmaqdan ötrü aşağıdakı **vəzifələrin** elmi həlli nəzərdə tutulur:

-XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatın əsas mənzərəsini canlandırmaq, bunun tərbiyə nəzəriyyəsinin formalaşmasına və inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək;

-həmin dövrdə məktəb və maarif hərəkatının, pedaqoji mühitin qısa mənzərəsini yaratmaq və bunun yeni məzmunlu tərbiyə nəzəriyyəsinin təşəkkülünə və inkişafına təsirini üzə çıxarmaq;

-yeni tipli tərbiyə vasitələrinin – məktəbin, elmin, maarifin, mətbuatın, teatrın, bədii ədəbiyyatın, məktəblərdə dünyəvi elmlərin, həmçinin ana dilinin tədrisinin, yeni (müasir) məzmunlu kitabların və əsərlərin meydana gəlməsinin tərbiyə nəzəriyyəsinin demokratik məcrada inkişafına göstərdiyi təsirin mahiyyətini aydınlaşdırmaq;

-yeni dövrdə müəllim-tərbiyəçi şəxsiyyətinə verilən tələbləri, Azərbaycan maarifpərvərlərinin bu məsələ ilə bağlı mövqe və baxışlarını, irəli sürdükləri tələb və meyarları təhlil etmək;

-milli maarifçilərin islam aləminin bir hissəsi olan Azərbaycan mühitində ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri haqqında düşüncələrinə, habelə ənənəvi tərbiyə ənənələri ilə bağlı mülahizələrinə, tələb və təkliflərinə aydınlıq gətirmək;

- maarifçilərin və maarifpərvərlərin sosial mühit və tərbiyə problemi ilə bağlı mülahizə və fikirlərini təhlil etmək;

-qadının cəmiyyətdə rolu və qadın tərbiyəsi ilə bağlı maarifpərvərlərin nəzəri ideyalarını təhlil etmək:

-maarifçilərin və maarifpərvərlərin yeni tipli şəxsiyyətin formalaşdırılması, milli özünüdərk, əqli, əxlaqi, mənəvi, dini, fiziki, estetik, əmək, humanizm tərbiyəsinin məqsədi, məzmunu, təşkili xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirlərini tərbiyə nəzəriyyəsinin mühüm komponenti kimi təhlil etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını elmi-pedaqoji fakt, proses və hadisələrlə tanış olmaq, onları öyrənmək, anlamaq, aydın surətdə dərk etmək və dəyişdirmək məqsədilə tətbiq olunan metodlar, prinsiplər, nəzəri müddəalar və vasitələrin məcmusu təşkil edir. Tədqiqatın metodları:tarixi-müqayisəli metod, induktiv və deduktiv metod, təhlil-tərkib metodu, arxiv sənədlərinin öyrənilməsi.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

-XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafını ictimai-siyasi, elmi-mədəni mühit şərtləndirmişdir.

-Yeni məzmunlu tərbiyə nəzəriyyəsinin formalaşdırılması pedaqoji hərəkatın demokratik istiqamətdə inkişına güclü təsir göstərmişdir.

- Məktəbin, elmin, maarifin, mətbuatın, teatrın, bədii ədəbiyyatın, məktəblərdə dünyəvi elmlərin, həmçinin ana dilinin tədrisinin, yeni (müasir) məzmunlu kitabların və əsərlərin meydana gəlməsi tərbiyə nəzəriyyəsinin humanist və demokratik istiqamətdə nkişafını təmin etmişdir.

-Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin yeni istiqamətdə inkişafında maarifçilərin və maarifpərvərlərin yeni tipli şəxsiyyətin formalaşdırılmasının mahiyyəti, məzmunu, vasitələri, təşkili xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirləri mühüm rol oynamışdır.

- Maarifçilərin və maarifpərvərlərin böyüyən nəslin əqli, əxlaqi, mənəvi, dini, fiziki, estetik, əmək, humanizm tərbiyəsinin məqsədi, məzmunu, təşkili xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirləri sonrakı dövrlərdə tərbiyənin məqsədi, məzmunu, qanunauyğunluqları, prinsipləri, metodları, təşkili formalarının inkişafına təkan vermişdir.

-Milli maarifçilərin özünüdərk, milli dirilik ideyaları milli istiqlal konsepsiyasının əsasını təşkil etməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri tərbiyə nəzəriyyəsinin yeni məzmunda və istiqamətdə inkişafına dəyərli töhfə vermiş, böyüyən nəslin əqli, əxlaqi, mənəvi, dini, fiziki, etik, estetik, əmək, humanizm tərbiyəsinin məqsədi, məzmunu, təşkili forma və xüsusiyyətləri ilə bağlı nəzəri fikirlər irəli sürmüş, həmin ideyaların tətbiqi ilə bağlı səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Dissertasiyada XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafını şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilir, məktəbin, elmin, maarifin, mətbuatın, teatrın, bədii ədəbiyyatın, məktəblərdə dünyəvi elmlərin, həmçinin ana dilinin tədrisinin, müasir məzmunlu kitabların və əsərlərin tərbiyə nəzəriyyəsinin demokratik istiqamətdə inkişafına göstərdiyi təsir üzə çıxarılır, milli marifçilərin tərbiyənin məqsədi, məzmunu, təşkili formaları və xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirləri kompleks şəkildə sistemli olaraq araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafını şərtləndirən amillərin müəyyənləşdirilməsi, milli maarifçilərin yeni tipli şəxsiyyətin formalaşdırılması, milli özünüdərk, qadın təhsili və tərbiyəsi ilə bağlı fikir və ideyalarının ümumiləşdirməsi, əqli, əxlaqi, mənəvi, dini, fiziki, estetik, əmək, humanizm tərbiyəsinin tərbiyə nəzəriyyəsinin mühüm komponenti kimi təhlil edilməsi pedaqoji

fikir tariximizi zənginləşdirməklə yanaşı, bu istiqamətli araşdırmaların aparılmasına zəmin ola bilər.

Tədqiqatın mühüm əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, milli pedaqoji fikir tariximizin ən zəngin və mürəkkəb bir mərhələsinin – XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərinin tarixi yaradılır. Bu, həm də bizim mülki tarixin çox mühüm və zəngin bir mərhələsidir. Digər tərəfdən, milli maarifçilərimizin tərbiyə konsepsiyası orijinallığı, yeniliyi, müasirliyi və konseptuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Onların tərbiyə ilə fikirləri sonrakı dövrdə də Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin və praktikasının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Elmi nəticələrdən "Pedaqogika tarixi", "Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi" fənlərinin tədrisində, "Azərbaycan Təhsil Ensiklopediyası"nın və "Azərbaycan Pedaqoji Antologiyası"nın tərtibində istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertassiyanın əsas məzmunu ADPU-nun İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasında, ADPU-da və Təhsil İnstitutunda keçirilən elmi seminarlarlarda müzakirə edilmişdir. İddiaçı dissertasiya mövzusuna dair 1 monoqrafiya, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda çap edilmiş 39 məqalə (onlardan 22-si xaricdə çap edilmişdir), beynəlxalq və respublika konfranslarının materiallarında dərc olunmuş 9 tezisin müəllifidir.

Dissertasiya işini yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya ADPU-nun ibtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Əsər giriş, hər biri üç yarımfəsil olmaqla dörd fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 10 səhifə, 18172 işarədən, birinci fəsil – 65 səhifə, 127206 işarədən (1.1-25 səhifə, 48644 işarə; 1.2.-21 səhifə, 40367 işarə; 1.3.-19 səhifə, 38090 işarə), ikinci fəsil – 74 səhifə, 145531 işarədən (2.1-33 səhifə, 62508 işarə; 2.2.-20 səhifə, 41136 işarə; 2.3.-21 səhifə, 41721 işarə), üçüncü fəsil – 60 səhifə, 121781 işarədən (3.1-26 səhifə, 52586 işarə; 3.2.-16 səhifə, 32640 işarə; 3.3.-18 səhifə, 36476 işarə), dördüncü fəsil – 52 səhifə, 102152 işarədən (4.1-19 səhifə, 37627 işarə; 4.2.-16 səhifə, 30943 işarə; 4.3.-18

səhifə, 33506 işarə), nəticə - 5 səhifə, 9140 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 27 səhifədən ibarətdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 297 səhifə, 526448 işarədir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

"Giriş"də tədqiqatın aktuallığı əsaslandırılır, obyekti, predmeti, məqsədi, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodoloji əsası aydınlaşdırılır, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar verilir.

Dissertasiyanın I fəsli **"XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafını şərtləndirən amillər"** adlanır. Fəslin **"Dövrün ictimai-siyasi, mədəni-pedaqoji mənzərəsi və yeni tipli tərbiyə vasitələrinin yaradılması uğrunda mübarizə"** adlı ilk yarımfəslində tədqiqatın əhatə etdiyi dövrün ictimai-siyasi, elmi-mədəni və pedaqoji səciyyəsi verilir.

XIX əsr Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, tarixi həyatında və taleyində mürəkkəb, qovğalı, çətin və faciəli bir dövr kimi təhlil olunur. Azərbaycanın ərazilərinin Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Rusiya və İran arasında bölünməsinuin fəsadları verilir. İkiyə bölünmə eyni xalqın yalnız ictimai toplum olaraq parçalanmasına səbəb olmur. Həm də onun iqtisadiyyatında, təsərrüfatında, ədəbi-mədəni, pedaqoji və maarif həyatında və nəhayət, siyasi-inzibati idarəetmə sistemində fərqli cəhətlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarır.

Avropa ölkələrinə nisbətən geridə qalsa da, Rusiya bir Avropa ölkəsi idi, özünü də Avropa ölkəsi kimi aparmağa və daha çox bütün sferalarda Avropa dəyərlərini tətbiq etməyə, bu dəyərlərlə yaşamağa və inkişafını da bu dəyərlər üzərində qurmağa səy göstərirdi. Belə bir meyil imperiyanın bir parçası kimi, təbii ki, Şimali Azərbaycana da təsir göstərməyə bilməzdi. Nə qədər müstəmləkə olsa da, Avropada əsən ədəbiyyat, mədəniyyət, pedaqoji həyat, maarif, siyasi-hüquqi hərəkat küləyinin xəfif mehi bu coğrafi məkana da gəlib çıxırdı. Çarizm əsarət altına aldığı xalqın üzünü bütünlüklə olmasa da, diqqətəlayiq dərəcədə Şərqdən Qərbə çevirmiş, onu orta əsrlərin ənənəvi islam coğrafiyasından gözünü çəkib həm də Avropaya baxmağa sövq etmişdi. Çoxəsrlik Şərq dəyərləri, qanunları mənəviyyatı, baxışları ilə yaşayan xalqımız yeni bir Qərb modeli, dəyər və baxışlar sistemi ilə də tanış olmaq şansı qazanmışdı. Başqa sözlə, yeni, müasir tarixi

gerçəklikdə daha sivil, mütərəqqi, hərtərəfli mənada inkişafa nail olmuş, mədəni, müasir bir dünya ilə qarşılaşmışdı. Bu dünyada mədəniyyətin, maarifin, elmin, insanpərvərliyin, hüququn, siyasi azadlığın, milli müstəqilliyin və s. sivil bəşəri dəyərlərin hər şeydən üstün olduğu, insanın və xalqın kölə kimi yox, insan və normal xalq kimi yaşadığı da aydın görünürdü.

XIX əsrin əvvəllərində işğala və istilaya məruz qalan Şimali Azərbaycanın əsarət rejimində birinci qazancı bu idi. İlk maarifçilərimizdən (A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı) başlayaraq xalqımızın mütəfəkkir ziyalı və ideoloqları göstərilən həqiqəti anlayıb xalqın, vətənin dərdinə, faciəsinə çarə axtarmağa başladılar. Əsrin II yarısında M.F.Axundovun, H.Zərdabi və "Əkinçi"nin silahdaşlarının, "Ziya" və "Kəşkül" qəzetlərinin, nəhayət, sayı çoxalan Azərbaycan ziyalılarının – pedaqoq, yazıçı və maarifçilərinin timsalında bu təşəbbüs daha da gurlaşdı. Həm də elə ilk maarifçilərdən başlayaraq aktual, zamanın tələbinə müvafiq bir ideya ortalığa çıxdı: xalqı və xalq övladlarını yeni ruhda, müasir mənada tərbiyə etmək, orta əsrlərin köhnə, mühafizəkar, bəhrəsi cəhalət, fanatizm, mövhumat və xurafat olan tərbiyə sistemi ilə vidalaşmaq.

Azərbaycan maarifpərvərləri tərbiyə ilə bağlı nəzəri mülahi-zələr söyləyərkən, bir qayda olaraq, müqayisə obyekti kimi Qərbə istinad edir, mənsub olduqları Şərqlə qarşılarında dayanan Qərbi müqayisə edir, birincinin tənəzzülü, zavallı vəziyyəti fonunda ikincinin labüd üstünlüklərini sayır, tərbiyə sistemində bir çox lazımi məsələlərdə məhz (bütün məsələlərdə yox, məhz lazım olan şeylərdə) Qərbin yolu ilə getməyi lazım bilirdilər. Həm də Qərbin mütərəqqi, bəşəri dəyər və ölçülərini milli gerçəkliyə tətbiq zamanı xalqımızın fitrətində lazımi istedad və bacarığın olduğunu da unutmurdular. M.F.Axundovun mənəvi varisləri öz sələflərinin belə bir fikrinin məntiqindən çıxış edirdilər: *"Deməliyəm ki, mənim xalqımın fitri istedadı Avropa xalqlarının fitri istedadından qat-qat artıqdır."*[1]

[1] *Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.3. -1988. -388 s., s.297*

Azərbaycan maarifpərvərləri onu da nəzərə çatdırırlar ki, orta əsrlərdə geridə qalmış Avropa elm, maarif və mədəniyyətin böyük bir hissəsini məhz islamiyyətin zühurundan sonra çiçəklənən müsəlman dünyasından əxz etmiş, əxz etdiyi həmin elm və mədəniyyət onun çiçəklənməsinə ciddi şəkildə rövnəq və impuls vermişdir. Ancaq son əsrlərdə islam aləmi ruhanilərin günahı və bir sıra başqa səbəblər üzündən cəhalətə, geriliyə məhkum olmuşdur. Ö.F.Nemanzadə də "Dərdimiz və dərmanımız" adlı məqaləsində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir.

Bu mənada sosial gerçəklikdəki mövqe və fikir axarı ümumilikdə üç məfkurə, üç istiqamət ətrafında cəmləşirdi:

1. Köhnəpərəstlər – ənənəçilər;
2. Müasirpərəstlər – tam yenilikçilər;
3. Rasionalist sintezçilər.[1]

Birinci məfkurənin tərəfdarları mürtəce, mühafizəkar din xadimləri, cahil, fanatik və qaragüruhçu kütlə idi.

İkincilər – müasirpərəstlər isə əksinə ənənədən uzaqlaşıb tərbiyəni də, təlimi də, inkişafın başqa stimullarını da Avropa biçiminə salmağı, qərblilər kimi yaşamağı, milli və dini həyat, baxış və tərbiyə "buxovundan" azad olmağı məsləhət bilirdilər.

Üçüncülər – sintezçilər isə problemə daha həssas yanaşır, həm milli və dini ənənədən, həm də çağdaş və sivil dünyadan ən lazımlı, ən gərəkli dəyərləri götürüb rasionalist şəkildə sintez etməyi, vətəndaşların tərbiyəsini də bu əsaslar üzərində qurmağı təklif edirdilər.Üçüncü istiqamətin ideya-məfkurə daşıyıcıları XIX əsrin II yarısında da mövcud idilər. Lakin fikirlər pərakəndə və yayğın xarakter daşıyırdı. O, 1906-1907-ci illərdə "Füyuzat" jurnalı və onun naşiri, böyük milli mütəfəkkir Ə.Hüseynzadənin fəaliyyəti, dühası və qələmi ilə bütöv bir sistem, milli ideologiya, milli-məfkurəvi hərəkət aktı, ictimai-siyasi teorem halına gətirildi.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycanda milli maarif hərəkatının mühüm bir şaxəsi olan "üsuli-cədid" hərəkatı nəşət tapdı

[1]*Вагабова, Т.А. Развитие образовательной теории в Азербайджане (вторая половина XIX - начало XX) // -2022.*

və getdikcə öz vüsətini artırdı. "Üsuli-cədid"çilər əslində ölkəmizdə milli təhsil və milli məktəb ideyasının təməldaşları idilər.

Çarizm, Azərbaycanı ruslaşdırmaq üçün iki cəbhədən gəliyordu: Bir tərəfdən xəlqin hissiyyati-diniyyəsini idarə edən üləma və mollaları kəndi kontroluna tabe tutur, digər tərəfdən də milli tərbiyəyə meydan verməyərək xəlqi rus məktəblərində (uşkol) oxumağa icbar ediyordu. Birinci məqsədin təmini üçün şiə və sünnilərə məxsus olmaq üzrə ayrı-ayrı iki idarəyi-ruhaniyyə təsis eyləmiş, bütün molla və əfəndiləri bu idarə vasitəsilə kəndisinə tabe birər məmur kibi qullanmışdı. İkinci məqsədi təmin üçün də müəyyən ruslaşdırma proqramilə uşkollar (məktəblər) təsis edilmişdi. *"Xəlqdə nə bu məmurluğu qəbul edən mollalara etimad, nə də məzkur uşkollardan çıxan bəyzadələrə etibar vardı."*[1]

Azərbaycan müəllimlərinin I (1906) və II (1907) qurultaylarında da təlim və tərbiyə üçün kitabların olmaması xüsusi olaraq vurğulandı. Bu sahədəki boşluğu doldurmaq üçün zəruri tədbirlər görmək pedaqoqlara və qələm sahiblərinə aktual bir tapşırıq kimi tövsiyə olundu.

İki əsrin qovuşuğunda maarif münəvvərlərinin yeni məzmunlu kitablar yaratmaq uğrundakı təlaş və mübarizəsi heç də hədər getmədi. Bu istiqamətdə uğurlu işlərə imza atıldı. Ana dilində M.Ş.Vazehin, S.Ə.Şirvaninin, A.O.Çernyayevskinin, M.Mahmudbəyovun, A.Səhhətin, A.Şaiqin, F.Ağazadənin, Q.R.Mirzəzadənin, S.M.Qənizadənin, Ü.Hacıbəyovun, N.Nərimanovun, Rəcəb Əfəndizadənin və b.-nın yeni tipli dərslikləri meydana çıxdı. Çoxlu sayda sağlam ruhlu, yeni dövrün ab-havasına müvafiq mütaliə kitabları, elmi və bədii əsərlərdən ibarət, habelə tərcümə əsərlərini əhatə edən kitablar işıq üzü gördü. Gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, yetkinləşməsində bu dərslik və kitablar əvəzsiz rol oynadı.

Deməli, yeni tipli tərbiyə vasitələrinin – məktəbin, elmin, maarifin, mətbuatın, teatrın, bədii ədəbiyyatın, məktəblərdə dünyəvi elmlərin və ana dilinin tədrisinin, yeni (müasir) məzmunlu kitabların və

[1] *Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə. -Bakı: Elm, -1990. -116 s., s.16.*

əsərlərin meydana gəlməsi tərbiyə nəzəriyyəsinin demokratik məcrada inkişafını təmin edən əsas amillər olmuşdur.

I fəslin **"Azərbaycan maarifçiləri müəllim-tərbiyəçi şəxsiyyəti və ona verilən tələblər haqqında"** adlı II yarımfəslində əsaslandırılır ki, milli intibah dövrümüzün Azərbaycan maarifpərvərləri də cəmiyyətin bir bütöv halında tərbiyə olunmasında, xalqı irəliyə apara biləcək şəxsiyyətlər yetişdirilməsində müəllimin əvəzedilməz rolunu yaxşı dərk edirdilər. Ona görə də bir xilasedici – tərbiyəçi kimi ilk növbədə müəllimin üzərində dayanır, müəllimi cəhalətdən qurtuluş yolunun "çıraqbanı", "bayraqdarı" timsalında qələmə verirdilər.[1]

Yeni dövrün müəllimindən yeni keyfiyyətlər tələb edən maarifçilər yeni dövrün müəllimi müasir elmlərə, müasir dünyaya və onun gedişatına lazımi qədər bələd olmalı, müasir təlim-tərbiyə üsullarından baş çıxarmalı, zamanın və hal-hazırkı gedişatın ruhunu duymalı, təlim və tərbiyənin istiqamətini, məzmununu da buna uyğunlaşdırmalıdır. Belə müəllimləri isə ancaq müasir təhsil sisteminə malik ali və orta pedaqoji təhsil müəssisələrində yetişdirmək olar.[2]

Ü.Hacıbəyov müəllimlərin vəzifələrindən danışarkən onları "milli tərbiyəçilər" adlandırır. Göstərir ki, millətimizin müəllimlərdən savayı kimi var ki, daim camaatın içində olub onlarla bilavasitə əlaqədə olsun.

"Füyuzat" məcmuəsi "Nə kibi müəllimlərə möhtacız?" (1906, №6) məsələsini ciddi bir problem kimi mədəni-pedaqoji ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edirdi. *"Bu gün də məktəblərimiz, daha doğrusu, millətimiz sahibi-iqtidar müəllimlərə möhtacdır"*– fikri ətrafında öz rəyini bildirən jurnalın əməkdaşı bu qənaətə gəlirdi ki, biz indi elə müəllimlərə möhtacıq ki, onlar həm elmli, bilikli, bacarıqlı, fəal, zamanın tələblərini duyub dərk edən, həm də vətən və millət yanğısı ilə yaşayan ziyalı vətəndaşlar olsunlar.[3]

---

[1] *Vahabova, T.Ə. Müəllim və onun şəxsiyyətinə verilən tələblər haqqında // -Bakı: Azərbaycan məktəbi, -2016. № 2, -s.76-80, s.77.*

[2] *Şahtaxtlı, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şahtaxtlı. -Bakı: Çaşıoğlu, -2006. -432 s., s.216-218*

[3] *"Füyuzat" jurnalı (1906-1907). Tam mətni. Təkrarnəşr / Ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi O.Bayramlı. -Bakı: Çaşıoğlu, -2007. -672 s., s.92-93*

F.Köçərlinin fikrincə, ruhani atalardan sonra millətin ikinci hörmətli firqəsi müəllimlərdir. Onlar milləti cəhalətdən qurtarıb, elm və maarif qapılarını onların üzünə açır.

Milli intibah dövrümüzün əvəzedilməz maarif münəvvərlərindən biri S.M.Qənizadə idi. Onun fikrincə: *"Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin nökəri məktəb mülazimidir. Müəllimin təvabe və ətbari cocuq şagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qura məktəb mizləridir, müəllimin saz və nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətaı dərs və təlimdir, müəllimin kəsb və icrəti öz millətinin məhəbbət və iradətidir"*[1].

M.Ə.Rəsulzadə "Müəllimlər gərək" ("Tərəqqi", 1908, 23 noyabr) məqaləsində həyəcan təbili çalaraq yazırdı: *"Əvət ana dilini tədris etməyə müqtədir olub və qanunca həqqi-tədrisə malik olan və pedaqoji nöqteyi-nəzərdən hazırlığı olan müəllim tapılmıyor... Nə etməlidir? Haradan müəllim almalıdır?.. İndiki məktəblərin vücudu ilə müəllim qəhətliyi varsa, ümumi təlim layihəsi tətbiq olunanda nə olacaq?!..."*[2]

O zamankı Azərbaycan müəllimlərinin kriteriyalarına gəlincə onlar təhsil məkanına, tipinə, dərəcəsinə və ideya-məfkurəvi platformalarına görə, əsasən, üç qrupa, daha dəqiqi, üç kateqoriyaya ayrılırdılar:

1. İranda və yaxud başqa islam ölkələrində təhsil alıb gələnlər. Bunlar, əsasən, din xadimləri, mollaxana və mədrəsə müəllimləri idilər;

2. Rusiya ərazisindəki seminariya və ya ali məktəbləri bitirənlər. Bunlar daha çox dünyəvi təmayüllü təhsil ocaqlarında çalışırdılar;

3. Yerli məktəbləri bitirib sonra müəllim işləyən həvəskar gənclər. Bunlar, əsasən, yerlərdə yeni üsullu məktəbi bitirib daha sonra öz üzərlərində çalışıb imtahan verərək ibtidai məktəblərdə müəllim kimi fəaliyyət göstərən cavanlar idilər.

I fəslin**"Azərbaycan maarifçilərinin nəzəri irsində ailə və sosial mühit problemi"**adlı III yarımfəsildə əsaslandırılır ki, ailə tərbiyəsinin cəmiyyətin tərəqqisində mühüm bir faktor olduğunu

---

[1]*Qənizadə, S.M. Gəlinlər həmayili / S.M.Qənizadə. -Bakı: Yazıçı, -1986. -272 s.*
[2]*Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə. -Bakı: Azərnəşr, -c.1 (1903-1909). -1992. -470 s., s.347*

XIX yüzilliyin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş demokratik fikirli Azərbaycan maarifpərvərləri də kifayət qədər yaxşı dərk edirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, xalqın gələcəyi gənc nəslin tərbiyəsinə bağlı olduğu kimi tərbiyənin təməlini də, ailə mühiti təşkil edir. Deməli, tərbiyənin düzgün, məqsədəuyğun aparılması üçün ailədən başlamaq lazımdır. Bunun üçün şərq zehniyyətinə hopmuş ənənəvi ailə tərbiyə sisteminə qarşı mübarizə aparmaq, onun qüsurlarını, cahilanə məzmun və mahiyyətini kütləyə anlatmaq lazımdır. Müsəlman ailələrində aparılan tərbiyə necə aparılır, onun məzmun və mahiyyəti nədən ibarətdir, hara yönəlir və nəticədə nələrə səbəb olur? Bütün bunları camaata izah etmək, beyinləri və şüurları oyatmaq lazımdır. Bu taleyüklü məsələ milli intibah dövrü Azərbaycan münəvvərlərinin fəaliyyət və mübarizə istiqamətlərinin əsas xətlərindən birinə çevrildi.[1]

Demokratik düşüncəli qələm sahibləri ilk növbədə müsəlman ailəsindəki tərbiyə mühitinin fəlakətli, yaramaz detallarını, çeşidli nöqsanlı cəhətlərini avam kütləyə başa salmaq məqsədi izlədilər.

Göründüyü kimi, ideoloq tərbiyəçi haqlı olaraq tərbiyəni qlobal mənada zamanın, ictimai, siyasi, pedaqoji və milli həyatın tələblərini nəzərə almaqla aparmağı zəruri bir şərt kimi irəli sürür.

Əsrlər boyunca ümumislam, o cümlədən Azərbaycan ictimai mühitini total şəkildə saran "yəs gətirici", qorxunc bir tərbiyə fəlsəfəsi mövcud olmuşdur. Bu fəlsəfə fəlakətli bir tərbiyə aktı kimi zehinləri, düşüncələri, psixologiyaları o dərəcədə zəhərləmişdir ki, "asaritərəqqi və intibah" zamanında da onun xofu beyinlərdən çıxmırdı. Bu, müsəlman ictimai şüurunu kütləvi şəkildə buxovlayan "Canım, müsəlmandan adam olmaz" – tərbiyə düsturu idi. Bu düsturun fəlsəfəsi əsrdən əsrə, nəsildən nəslə hər kəs tərəfindən deyilmiş, təkrar edilmiş, nəticədə şüurlara hakim kəsilərək cəmiyyətin ovqatında özünə inamsızlıq, passivlik, ətalət, süstlük yaratmışdı.

M.Ə.Rəsulzadə "Bəsirət gərəkdir" ("Bəsirət", 1914, 12 aprel) sərlövhəli mətbu məqaləsində həmin tərbiyə düstur və fəlsəfəsinin

[1] *Vahabova T.Ə. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri ailə tərbiyəsi haqqında // -Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, -2015. C.84, № 4, -s. 143-148, s.144.*

mahiyyətini, onun bizim cəmiyyətə vurduğu mənəvi, ruhi, psixoloji zərəri dolğun şəkildə şərh edir. Qeyd edir ki, islam aləmində *"münəvvər, mütədəyyin, molla, tacir, kəsəbə, əsnaf – hər kəs"* bu fəlsəfənin əsiridir. *"Canım müsəlmandan adam olmaz",* yaxud bir hərəkət etmə, mübarizə aparma, irəliyə baxma, qabağa getməyi düşünmə, bunu bacarmazsan, çünki *"müsəlmançılıqdır"* inamı bir təfəkkür tərzi kimi hamının beyninə yeridilmişdir.[1] Yəni müsəlmanlar öz sələfləri tərəfindən belə bir tərbiyə atmosferinin əsirinə, girovuna çevrilmişlər. İndi əsas problem bu tərbiyə sistemini dağıtmaq, onun xofunu şüurlardan silib atmaqdır. Bu, bizim ruhumuzun xəstəliyidir. İşlərimizin düzəlməsi, tərəqqisi üçün hökmən ən əvvəl ruhumuzun bu xəstəliyini müalicə etməliyik. M.Ə.Rəsulzadə qətiyyətlə bildirir ki, böyük bəlaya çevrilmiş belə bir sosial tərbiyə fəlsəfəsini yox etmədən, vətəndaşlarda özünə inam yaratmadan, bizim mübarizə aparıb nəyəsə nail olmağımız, tərəqqi tapmağımız mümkün deyil.

Əvvəlcə dediyimiz kimi, intibah dövrü milli tərbiyə nəzəriyyəmizdə ailə, məktəb və sosial mühitdəki tərbiyənin əlaqələndirilməsi, uzlaşdırılması mütəmadi olaraq diqqət mərkəzində idi.

Tərbiyə nəzəriyyəçilərimiz öz mülahizə və qənaətlərinin doğruluğunu, faydalı tərəflərini sübut etməkdən ötrü müqayisə və paralellərə də əl atırdılar. Onlar şərqdəki sosial tərbiyə mühitini daha çox Avropa, bəzən də rus, erməni, yəhudi sosial tərbiyə mühiti ilə müqayisə edirdilər. Bu müqayisə fonunda birincinin qüsurlarını, ikincinin uğurlarını qabardır, hansının daha səmərəli olduğunu əyani şəkildə nəzərə çatdırırdılar.

Dissertasiyanın II fəsli **"Yeni tipli şəxsiyyət yetişdirmək tərbiyənin başlıca vəzifəsi kimi"** adlanır. Fəslin **"Azərbaycan maarifçiləri qadının cəmiyyətdə rolu və qadın tərbiyəsi haqqında"** ilk yarımfəslində əsaslandırılır ki, XIX-XX yüzilliklərin hüdudlarında ictimai-pedaqoji və ədəbi-mədəni mühiti məşğul edən mühüm məsələlərdən biri də qadın tərbiyəsi problemi idi. Milli təfəkkür sahibləri aydın dərk edirdilər ki, bunsuz xalqın tam mənada tərəqqisinə, milli xilasına

[1] *Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə. -Bakı: Şirvannəşr, -c.2 (1909-1914). -2001. -528 s., s.321.*

nail olmaq mümkün deyil. Millətin işıqlı gələcəyi yolunda həlli vacib olan ən mühüm komponentlərdən biri də milli toplumun kəmiyyətcə yarıdan çoxunu təşkil edən qadınların təhsili və tərbiyəsidir.

Yarımfəsildə Azərbaycan milli etnokulturoloji yaddaş və düşüncə sistemində qadına humanist, səmimi münasibətin izləri folklor və klassik ədəbiyyat nümunələrində axtatılır, bu sahədə ümumiləşdirmələr aparılır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da, ayrı-ayrı dastan və nağıllarımızda, xalq yaradıcılığı nümunələrimizdə qadın bərabərhüquqlu, azad, sərbəst, müstəqil fikrə malik, öz atasına, sevgilisinə, qardaşına, cəmiyyət üzvlərinə, topluma fayda verən, cəmiyyətin idarə edilməsində nurlu ağılı, qəhrəmanlığı, gərəkli əməli ilə fərqlənən ictimai varlıq kimi tədqim edilir. Lakin XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanda qadına deyilən münasibət real mənada ancaq bir utopiya şəklində dərk edilə bilərdi. Reallıq və həqiqət bambaşqa, daha doğrusu, o zamanın və orta əsrlərin bütün islam coğrafiyasında olduğu kimi dəhşətli, dözülməz və acınacaqlı idi.

M.F.Axundov qadının əsarətdən və köləlikdən qurtuluşunu bütövlükdə millətin sivilizasiyaya qovuşmasında, nadanlıqdan, cəhalətdən və bədbəxtlikdən xilasında əsas amil hesab edir[1].

Qadın təhsil və tərbiyəsi H.Zərdabinin fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. O, "Əkinçi" qəzetinin 11 iyul 1876-cı il tarixli nömrəsindəki "Məktubat" sərlövhəli məqaləsində yazırdı: *"Lakin hər bir çocuq məktəbxanalardan əvvəl birinci dərəcə gərək tərbiyət və tərbiyəsizliyi öz pədər və anasından öyrənməlidirlər. Ona binaən hər kəs daima mədyundur ki, övladına mədəniyyəti öyrədib, tərbiyət versin ki, ol çocuq da irəlidə insanın tamam sifəti ilə dünyada günlər və saatlar keçirtsin. Bu əfkar dəxi hər bir anada bulunması lazimədəndir. Bir kərə düşünməlisiniz ki, bu həzaran səbt etmək və fəna sözlər söyləmək, əcəba çocuqlar bunları kitabdamı oxuyurlar? Haşa. Bu lüğətlər heç bir zaman çap olunmamış və olunmaz. Ancaq övladlar körpə zamanı öz pədər və analarından öyrəniblər. Çox pədər övladımı söyərəm deyib, başlar ona fəna sözlər öyrətməyə, zavallı çocuq da yaman söz-*

[1]*Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.3. -1988. -388 s., s.255*

lər ağzından çıxartmağa adət edib, sonra eşiyə çıxdığı vaxtda dəxi bu misilli bir çənd sözlər tərbiyəsiz yoldaşlardan eşidib, günbəgün artmağa başlar və belə böyüdüyünə mədəniyyətdən məhrum olur. Əgər pədərləri və anaları tərəfindən kömək olmasa, yalqız məktəb çocuğu tərbiyə və mədəniyyət sahibi etməyə məqdur deyil"[1].

Göründüyü kimi, qəzet "tərbiyə və mədəniyyət sahibi" olmayan ana tərbiyəli və mədəni övlad böyüdə bilməz ideyasını ortalığa qoyur.

M.Şahtaxtlı öz yaradıcılığında qadın tərbiyəsi probleminə daha geniş yer verir. "Türkiyəni necə xilas etməli?" adlı maraqlı və məzmunlu risaləsində o, Türkiyənin o zamankı bəlalarından, onu geridə qoyan səbəblərdən birinin də qadın hüquqsuzluğu, qadının ictimai ierarxiyada ikinci plana keçirilməsi, ona münasibətin bəsirətsizliyi olduğunu söyləyir.[2]

M.Şahtaxtlı övladın tərbiyəsində atadan daha çox ananın təsiri və rolu olduğunu israr edir. Ananın hüquqsuzluğunun, ətalətinin, mənəvi və cismani süstlüyünün övlada sirayət etdiyini aydınlaşdırır. Bu mənada qadınların sərbəstliyinə, çadrasız gəzməsinə xüsusi önəm verir. Ananın azadlığının, üzüaçıq gəzməsinin, mənəvi və cismani buxovlardan qurtuluşunun bərqərar edilməsini böyüməkdə olan nəslin, nəhayət, bütövlükdə cəmiyyətin, xalqın xilası hesab edir: *"Çün analar uşaqlarının təbii mürəbbiləridir, ona görə bu növ ruhanizədəlilik, vicdanizəbunluq biçarəlik analardan övladlara keçib, qövmün, nasionun, millətin hamısını natəvanlıq, qüdrətsizlik və çarəsizlik oduna yandırır. Həqqa ki, bu dərd Şərqin qədimi xəstəliyi, naxoşluğu, tarixi bəlasıdır"*.[3]

Qadın tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirən "Füyuzat" jurnalında bu mövzu ilə əlaqəli rəngarəng məqalələr çap olunmuşdur. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: "Bakı müsəlman ünas məktəbi"

---

[1] *"Əkinçi" qəzeti (1875-1877). Tam mətni: təkrarnəşr / ərəb əlifbasından kirill əlifbasına çevirən və nəşrə hazırlayan T. Həsənzadə. – Bakı: Azərnəşr, -1979. -464 s., s.201*

[2] *Şahtaxtlı, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şahtaxtlı. -Bakı: Çaşıoğlu, -2006. -432 s., s.139*

[3] *Şahtaxtlı, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şahtaxtlı. -Bakı: Çaşıoğlu, -2006. -432 s.; Vahabova, T.Ə. M.Şaxtaxtlı humanizm tərbiyəsi haqqında // Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin bərpasının "25"ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransın materialları, -Sumqayıt, -27-28 oktyabr, -2016, -s.217.*

(1906, №4); "Bakıda sakinə xatunların cəmiyyəti" (1906, №5); M.Hadinin "Nisvani-islamda asari-intibah" (1907, №17); Azadın "Xanımlarlara" şeiri (1907, №24); Həsən Səbri Ayvazovun "Qadınlıq və qadınların əhəmiyyəti" (1907, №25), S.F.imzalı müəllifin "İtalya mühərrirləri və əsərləri" məqaləsində jurnalist madam Nera barədəki hissə (1907, №26) və s.

XX əsrin əvvəllərində Ə.Ağayev, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, Q.R.Mirzəzadə, A.Şaiq, R.Əfəndizadə və Y.V.Çəmənzəminlinin yaradıcılığında qadın mövzusu, qadın tərbiyəsi zamanın gərəkli bir problemi kimi təhlil edilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda qadın tərbiyəsi sahəsində böyük nəzəri və əməli işlər görüldü. Əsaslı baza və bünövrə yaradıldı. Yalnız bunun sayəsində sovet dövründə qadın tərbiyəsi və təhsili sahəsində daha uğurlu nailiyyətlər əldə edildi.

II fəslin **"Azərbaycan maarifçilərinin nəzəri irsində milli özünüdərk və vətənpərvərlik tərbiyəsi problemi"** adlı II yarımfəslində əsaslandırılır ki, demokratik məfkurəli ziyalı elitasının milli tərbiyəçi – islahedici funksiyasına daxil olan vəzifələrdən biri də mənsub olduqları xalqı milli özünüdərk və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək idi. Tərbiyənin bu xətti elə zəruri mahiyyət kəsb edirdi ki, millətin, vətənin gələcək taleyi biləvasitə həmin tərbiyə sisteminin necə qurulmasından asılı idi. Bu, elə bir tərbiyə faktoru idi ki, burada fərdlərin xoşbəxtliyi deyil, ümumilikdə millətin və vətənin səadəti ehtiva olunurdu. Tərbiyə nəzəriyyəçiləri də ölkə vətəndaşlarının tərbiyəsində milli xarakter və xüsusiyyətləri nəzərə alır, öz təlqin, tövsiyə və təkliflərini həmin müstəvidə irəli sürürdülər.

Xalqımızın milli özünüdərk və vətənpərvər ruhda yetişməsi uğrunda əzmkarlıq və fəallıq göstərən şəxsiyyətlərimizdən biri M.F.Axundov olmuşdur. Onun fikrincə vətənpərvərlik hissi səltənət başçısı padşahdan başlamış aşağıya doğru bütün vətən övladlarına sirayət etməlidir. Bu işdə səltənət başçısının müstəsna rolu vardır. O, vətəndaşları despotizm və zorakılıq üsulları ilə deyil insanpərvərlik, xalqsevərlik, vətənpərvərlik qanunları ilə idarə etməli, idarə etdiyi ölkədə hər kəsin qəlbində "patriot"luq hissi yaratmalıdır. Elə etməlidir ki, vətəndaşlar qorxu cəhətdən deyil, ədalət və sədaqət cəhətdən pad-

şaha itaət edib *"padşahın ismi ilə vətəndən ötrü can və mallarını müzayiqə etməsinlər"*[1].

Maarifçi ideoloqlarımız arasında milli özünüdərk tərbiyəsi ilə nəzəri şəkildə məşğul olan fəal ziyalılarımızdan biri M.Şahtaxtlı olmuşdur. Tarix boyunca ilk dəfə o, "Kaspi" qəzeti (1891, №93) vasitəsilə ictimaiyyətə təqdim edilən "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?" sərlövhəli məqaləsində son dərəcə önəmli mahiyyət daşıyan bu suala (sərlövhədəki suala) cavab vermişdir. Həm də tarixdə ilk dəfə Azərbaycan türklərinin milli mənsubiyyəti, milli kimliyi, milli dilinin adı, milli etiketləri bir problem olaraq ictimai-mədəni səhnəyə çıxarılmış, müzakirə və mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Əslində bu deyilənlər xalq üçün son dərəcə vacib məsələlərdir. Çünki xalq öz milli mənsubiyyətini, millətinin, dilinin dürüst adını, etnos kimliyini anlamadan, bilmədən onda lazımınca milli hiss, milli düşüncə, milli qürur, milli təəssübkeşlik və s. milli insani keyfiyyətlər tərbiyə etmək mümkün deyil.

N.Vəzirov "Yeni irşad" qəzetindəki (1911, 18 sentyabr) mütəfərriqəsində vətənə, millətə dönük, öz ana dilinə xor baxan, azərbaycanlı qızları bəyənməyib kənar millətlərin qızları ilə evlənən ziyalıları kəskin şəkildə tənqid edir, bununla xalqa ögeyləşdiklərini, onun milli hissdə tərbiyəsinə zərər vurduqlarını söyləyirdi.

Maarifpərvərlərimiz içərisində xalqın vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirən qələm sahiblərimizdən biri də N.Nərimanov idi.

Milli intibah dövrü tərbiyə nəzəriyyəmizin hərtərəfli mənada inkişafında "Molla Nəsrəddin" əməkdaşlarının ciddi rol oynadığı məlum həqiqətdir. Vətəndaşların böyüklü-kiçikli bir millət kimi özünü dərk etməsində, onlara vətənpərvərlik hissinin aşılanmasında da jurnal əməkdaşlarının əvəzedilməz xidmətləri olmuşdur. Məcmuə ilk nömrələrindən bu işə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Xalqın milli özünüdərk, milli özünəqayıdış ruhunda tərbiyəsi bir milli rəhbər və ideoloq kimi M.Ə.Rəsulzadəni də ardıcıl şəkildə

[1] *Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.2. -1988. -388 s., s.72*

düşündürmüş, məşğul etmişdir. O, milli xilaskarlıq missiyasında Ə.Hüseynzadə tərəfindən ortalığa qoyulan "türkləşmək, islamlaşmaq, Avropalaşmaq" konsepsiyasına tərəfdar çıxır, bu ideyanı daha da inkişaf etdirirdi. Onu da yaxşı dərk edirdi ki, üç mühüm komponentdən ibarət bu konsepsiyanın birincisi – "türkləşmək" məhz milli özünəqayıdış problemi ilə əlaqədardır. Bunsuz onun mənsub olduğu, xilası yolunda çalışdığı xalqın nicatı mümkün deyil.

M.Ə.Rəsulzadə millətin millət kimi diri qalması, öz milli mənliyini, kimliyini hifz etməsi üçün millət və onu təşkil edən fərdlərin aşağıdakı məziyyətləri qoruyub saxlamasını zəruri sayır: 1. Millətpərəstlik hissi və düşüncəsi; 2. Milli vicdan və iman; 3. Milli ideal; 4. Milli dil və ona sayğı; 5. Milli din və etiqad; 6. Milli adət və ənənə.

1918-ci ildə Azərbaycanda müstəqil ADR-in yaranması ilə istər dövlət, istərsə də ziyalılar səviyyəsində ölkə vətəndaşlarının milli özünüdərk və vətənpərvər ruhda tərbiyəsi istiqamətində həm nəzəri, həm də əməli şəkildə daha intensiv tədbirlər həyata keçirilməyə başlanıldı. Bu mövzuda yazılan əsələrin sayı artdı. Mətbuat və kitab səhifələrində bu tipdə bədii, publisistik və pedaqoji nümunələrə daha tez-tez rast gəlmək mümkün idi.

ADR dövründə məktəblərin milliləşməsi prosesinin başlanması, ana dilinin, Azərbaycan tarixi, ədəbiyyat və coğrafiyasının tədrisdə yer alması da böyüməkdə olan nəslin deyilən ruhda tərbiyəsi məqsədi güdürdü. Halbuki bu vaxta qədər Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və coğrafiyası nəinki rus, hətta "rus-müsəlman" məktəblərində də, ümumiyyətlə, tədris olunmurdu. Bununla çarizm siyasətçiləri əsarət altına aldığı yerli xalqa öz milli keçmişini və mənliyini unutdurmaq niyyəti izləyirdi.

II fəslin **"Azərbaycan maarifçiləri humanizm və beynəlmiləlçilik tərbiyəsi haqqında"** adlanan III yarımfəslində əsaslandırılır ki, Azərbaycan maarifpərvərləri humanizm və beynəlmiləlçilik hislərinin bərqərar olması, kütləviləşməsi, tərbiyənin də bu istiqamətdə aparılması uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparırdılar. Onlar aydın dərk edirdilər ki, mənsub olduqları xalqa əsl insanpərvərlik duyğuları aşılamadan, onu bu ruhda tərbiyə etmədən son məqsədə – millətin bütöv şəkildə əsarətdən, zillətdən, gerilikdən qurtuluşuna nail olmaq

mümkün deyil. Cəmiyyətdə humanizmin qərarlaşması üçünsə islam aləmində əsrlər boyunca kök salmış despotizmin ləğvi, zalım-məzlum münasibətlərinin aradan qaldırılması, insanın insan tərəfindən istismarına son qoyulması lazımdır.[1]

M.F.Axundov göstərirdi ki, despotizm həm ayrı-ayrı fərdlərdə, həm də bütövlükdə cəmiyyətdə zəiflik, özünə inamsızlıq, itaətkarlıq, zillət, riyakarlıq, ikiüzlülük hissi yaradır, insanın qabiliyyətini kütləşdirib "cövhəri-əqlini" paslandırır. Nəticədə insan nə özünü, nə də başqalarını sevib onun ləyaqətini dərk edə bilmir. Öz həmcinslərinə şərəfli bir məxluq kimi yox, zalıma itaət etməli olan bir kölə kimi baxır. Bəs insanpərvərliyə yol açmaq, yəni zülmü məhv etməkdən ötrü nə lazımdır? Mirzə Fətəli göstərir ki: *"Zülmü aradan qaldırmaq üçün iki şey lazımdır: ya zalım zülmdən əl çəkməlidir, ya da məzlum zülmə dözməlidir. İdrakın təsdiqi ilə zülmü dəf etməkdə bu iki yoldan başqa heç bir yol təsəvvür edilə bilməz".*[2]

Görkəmli mütəfəkkir qeyd edir ki, uzun əsrlər boyunca peyğəmbərlər, filosoflar, şairlər bu əqidədə idilər ki, zülmü aradan qaldırmaqdan ötrü zalıma moizə oxumaq, öyüd-nəsihət vermək lazımdır. Buna görə də peyğəmbərlər zalımı cəhənnəmlə qorxudub, ədalət sahiblərinə cənnət vəd etdilər. Şərq şairləri bütün orta əsrlər boyunca despota öyüd-nəsihət verən çoxlu sayda əsərlər yazdılar. Lakin nə peyğəmbərlərin, nə də şairlərin verdiyi tərbiyədən bir nəticə hasil olmadı. Zülm əsla aradan qaldırılmadı. Onu aradan qaldırmaq üçün edilən *"moizə və nəsihətlər zalımın təbiətinə qətiyyən təsir göstərmə"*di. Bəs çıxış yolu nədədir? Azərbaycan filosofu avropalı məsləkdaşlarının dediklərindən nəticə çıxararaq çıxış yolunu belə müəyyənləşdirir: *"... zülmü aradan qaldırmaq üçün heç də zalimə müraciət etmək lazım deyildir, bəlkə, əksinə, məzluma demək lazımdır ki: "Ey nadan, sən ki qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat ar-*

---

[1]*Вагабова, Т.А. Идеи о гуманизме и воспитании великих мыслителей и педагогов Азербайджана. Международное образование и его место в Азербайджане в конце XIX - начале XX века // -Краснодар: Modern Humanities Success (Успехи гуманитарных наук), -2022. №2, -с.253-259, s.254*

[2]*Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.2. -1988. -388 s., s.44*

tıqsan; bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan? Qəflət yuxusundan oyan və zalimin atasının goruna od vur!"[1]. Belə bir inqilabi çağırış əslində M.F.Axundovun yüksək humanizmi, insana ədalətli münasibəti, hamını sosial həyatda qanun qarşısında azad, bərabər görmək istəyi ilə bağlı idi.

H.Zərdabinin humanizm və beynəlmiləlçiliklə bağlı nəzəri görüşlərində müharibə və sülh məsələsinə də yer verilir. Daha doğrusu, Zərdabinin dünyagörüşündə mühüm yerlərdən birini onun müharibə, sülh və xalqlar dostluğu haqqında ideyaları tutur. Zərdabi öz məqalələrində daim işğalçı müharibələr əleyhinə çıxış etmiş, *"müharibələrin bəşəriyyət üçün böyük bəla olduğunu, insanlıqla bir araya sığmadığını"* söyləmişdir[2].

1904-cü ildə (№114) "Kaspi" qəzeti vasitəsilə oxuculara təqdim edilən "Sülh xeyrinə hərəkat" adlı məqaləsində maarifpərvər tərbiyəçi müharibə və bəşəriyyət məsələsinə bu cür münasibət ifadə edirdi: *"Müharibə - isitməli, dəhşətli bir yuxu, ictimai-mədəni yaşayış quruluşu, habelə əqli fəaliyyət, bilik, etika, hüquq üzərində acı şeytan istehzasıdır. Müharibə əfsanəvi əjdaha kimi ən yaxşı, gənc və həyati nə varsa, hamısını udub məhv edir. O, heç bir şeyə yaramayan qəhrəmanlar, hər hansı bir əməklə məşğul olmaq qabiliyyətini itirmiş şikəstlər yaradır"*[3].

Həsən bəy həm "Əkinçi" qəzetində, həm də sonralar 1905-1907-ci illər Birinci rus inqilabı zamanı ermənilər və azərbaycanlılar arasında baş verən milli ədavətə geniş yer verir, bir neçə məqaləsində bu məsələyə toxunur, onun səbəb və nəticələrini ictimaiyyətə başa salmağa səy göstərirdi. 1877-ci ildə "Əkinçi" qəzetinin 17 fevral tarixli nömrəsində o, erməni dilində işıq üzü görən "Mşak" qəzetinin redaktorunu iki qonşu xalqın arasında milli ədavət salmaqda günahlandırır, öz xalqını Azərbaycan türklərinə qarşı milli zəmində nifrət zəhəri ilə zəhərləyən "Mşak" redaktorunu tənqid edirdi: *"Ey cənab,*

---

[1]*Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.2. -1988. -388 s., s.*305

[2]*Rüstəmov, İ. Həsən bəy Zərdabi / İ.Rüstəmov. -Bakı: Gənclik, -1969. -187 s., s.99*

[3]*Yenə orada*

Arsruni..., neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyb deyilmi ki, bizim aramızda ədavət salırsınız..."[1]

"Kaspi" qəzetində (1905, №21; 1906, №113; 1906, №154) dərc olunan bir sıra məqalələrində Zərdabi erməni-müsəlman qırğınlarının mahiyyətini, səbəblərini, çarizmin bu qırğını törətməkdə və alovlandırmaqda məqsədini kütləyə anlatmaq niyyəti güdürdü. Eyni zamanda erməni milli partiyası "Daşnaksutun"un iç üzünü də açıb xalqa göstərirdi. Həmçinin Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunan "Dəvət-Qoç" qəzetinin erməni və azərbaycanlıları düşmənin – çarizmin və "Daşnaksutun"un məkrli siyasətinə uymamaq, sülh və barış içərisində yaşamaq çağırışlarını alqışlayırdı. Məsələn, Həsən bəy "Dəvət-Qoç" qəzetinin mövqeyini şərh edərək "Kaspi"nin 1906-cı il 113-cü nömrəsində yazırdı: *"Baş məqalədə... qəzet öz istiqamətini belə müəyyən edir: bütün xalqlar üçün sülh, sülh. Nəyin bahasına olursa, olsun sülh, bəşəriyyət naminə sülh, tərəqqi naminə sülh, mədəniyyət naminə sülh"*[2].

Doğrudan da, Məhəmmədağa qəzetdə humanizmi və beynəlmiləlçilik tərbiyəsini bir məslək düsturuna çevirmişdi. Onu ən çox narahat edən məsələlərdən biri dinlər və məzhəblər arası konfliktlər idi. Belə ki, yer üzündə bir neçə klassik din, həmin dinlərin daxilində də fərqli məzhəblər mövcuddur. Əsrlər boyunca həmin dinlərə və məzhəblərə mənsub insanlar arasında ixtilaflar olmuş, bu ixtilaflar hətta gətirib müəyyən müharibələrə, toqquşmalara, qırğınlara çıxarmışdır. Nəticə etibarı ilə din, məzhəb qovğaları insanpərvərliklə uyuşmur. Burada bəşər övladına sevgi yox, nifrət aşılanır. "Şərqi-rus" qəzeti bu zərərli ideyaya qarşı kəskin mübarizə aparırdı.

M.Şahtaxtlı "Rəddi-şərr və fəsad" ("Şərqi-rus", 1904, 8 oktyabr) məqaləsində dediyimiz din və məzhəb ixtilaflarını bəşəriyyət üçün *"şərr və fəsad"* hesab edirdi.

Üzeyir bəy tərbiyə vasitələrinin, xüsusilə mətbuatın, qələm sahiblərinin də Qafqazda dostluq, birlik, beynəlmiləlçilik ideyalarına

---

[1] *"Əkinçi" qəzeti (1875-1877). Tam mətni: təkrar nəşr / ərəb əlifbasından kirill əlifbasına çevirən və nəşrə hazırlayan T. Həsənzadə. – Bakı: Azərnəşr, -1979. -464 s., s.384*

[2] *К.А. О просвещении // Каспий. -1906, №113. -с.4.*

rəvac verən nəzəri təbliğat aparmalarını, əməli işlərə girişmələrini də vacib sayır. Əlavə edir ki, avam kütləni başa salmaq, xalqların dostluğunun faydasını ictimaiyyətə, maarifsiz insanlara anlatmaq, onları bu istiqamətdə tərbiyələndirmək qələm sahiblərinin və mətbuatın işidir. *"Qəzetlərimiz naməlum və bimənа mübahisələri, nəfəs qaraldan məqalələri, ara qızışdıran mükalimələri tərk edib, ittifaqa dair səmimiyyət qoxulu məqalələr yazsalar və ittifaq fikrini qövldən feilə gətirəcək təriq və vasitələri əvama bəyan və izaha başlasalar, az çəkməz ki, öz məqsədi-alilərinə nail olarlar".*[1]

Dediyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərində ermənilərlə müsəlmanlar arasında yaranmış ixtilafla bağlı söylənən çoxsaylı nitqlərdən, çıxışlardan əlavə bir sıra mətbu məqalələr, əsərlər də meydana gəldi. Bu mövzu, əgər belə demək mümkünsə, o zaman Azərbaycan ictimai-siyasi və mədəni mühitində beynəlmiləlçilik tərbiyəsinin əsas ağırlıq mərkəzini özündə ehtiva edirdi.

Dissertasiyanın III fəsli **"Dini, əqli və mənəvi-əxlaqi tərbiyə tərbiyə nəzəriyyəsinin mühüm komponenti kimi"**adlanır.

Bu fəslin **"Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində dini tərbiyə problemi"** adlı ilk yarımfəslində Azərbaycan maarifpərvərlərinin yaradıcılığında dini tərbiyə məsələləri araşdırılır. Əsaslandırılır ki, Azərbaycanda milli intibah dövrünün tərbiyə nəzəriyyəçiləri dinə və onun tərbiyədə, inkişafda roluna müxtəlif mövqelərdən yanaşırdılar. M.F.Axundov bu məsələdə, ümumiyyətlə, inkarçı mövqe tuturdu.

H.Zərdabi "Dil və din" məqaləsində kütləni başa salmağa çalışır ki, indiki zəmanə elm zamanıdır. Elmi, maarifi olmayan millət tərəqqidən məhrum qalacaq. Tərəqqi etməyən millət isə tədricən xalqların "zindəganlıq davasında" uduzub "fövt" olacaq. Həmin "zindəganlıq davasında", ölüm-dirim savaşında xalq gərək *"iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir"*[2].

---

[1] *Hacıbəyov, Ü. Seçilmiş əsərləri / Ü.Hacıbəyov. -Bakı: Yazıçı, -1985. -653 s.*
[2] *Zərdabi, H. Seçilmiş əsərləri / H.Zərdabi. -Bakı: Azərnəşr, -1960. -475 s., s.237*

Həsən bəy onu da vurğulayır ki, indi hökumət milli məktəblərin açılmasına icazə vermişdir. Belə məktəblərin sayını artırmaq, onlarda din və şəriət dərslərinin keyfiyyətli tədrisinə diqqət yetirmək lazımdır. Din və şəriətin sağlam, faydalı cəhətləri şagirdlərə öyrədilməli, başa salınmalıdır. Bu qaydaların bir çoxunu uşaqlara məhz ana dilində izah etmək lazımdır ki, onlar deyilənləri anlaya bilsin, quru əzbərçiliklə kifayətlənməsin. M.Şahtaxtlının fikrincə islam təbii dindir, çünki o, təkallahlıdır. Lakin o, hakimiyyətdən ayrılmalı və onun işlərinə qarışmamalı, ancaq müsəlman cəmiyyətinin saf etiqadla, mənəvi cəhətdən kamil tərbiyəsi istiqamətində iş görməlidir. M.Şahtaxtlı din, cəmiyyət və tərbiyə məsələlərinin vəhdətinə bir kompleks halında son dərəcə ayıq və həssas yanaşır.

Milli tərbiyəçilərimizdən N.Nərimanov da M.Şahtaxtlı kimi dini dövlətdən ayırmağı, dini tərbiyənin ictimai-siyasi mahiyyətini də bu aspektdə aparmağı məsləhət bilir.

Milli tərbiyəçilərimizdən Ə.Hüseynzadə islam dinini yüksək bəşəri dəyərlərə malik kamil bir etiqad sistemi kimi tərifləyir, onun gözəlliklərini, üstün cəhətlərini kütləyə anlatmağa çalışırdı. Məlum olduğu kimi, onun milli-ideoloji konsepsiyasındakı üç elementdən (türkçülük, islamçılıq, qərbçilik) ikincisini islam dini təşkil edirdi. Onun irəli sürdüyü nəzəri-ideoloji konsepsiya çox keçmədən "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində düsturlaşdı və bizim dövlətçilik ideologiyamızın mərkəzində dayandı.[1] Naşiri olduğu "Füyuzat" jurnalında həqiqi müsəlmançılığı ardıcıl şəkildə müdafiə edən, xalqın sağlam dini əsaslarda tərbiyəsinə tərəfdar çıxan Əli bəy başqa mətbuat orqanlarında da öz fikirlərini ardıcıl surətdə ictimaiyyətə çatdırırdı.

Dinə münasibət və dini tərbiyə məsələləri M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında daha geniş yer tutur. Onun fikrincə,*"dini tərbiyə ictimai varlığın saflaşması, mənəvi təkamül üçün zəruri şərtdir. İbtidai insan özünü və öz ətrafındakı insanları tanıyıb dərk etməklə "milliyyət camesinə" (milli hissə), ətraf aləmi dərk etmək istəyi ilə "bir*

[1]*Вагабова, Т.А. Просветителы Азербайджана о религиозном воспитании в начале XX века // -Одеса: Инновационная педагогика, -2021. Вып.40, -с.11-16, s.12*

qüvveyi-müdrikəyə iman edərək" "din camesinə" (dini hissə) sahib olmuşdur. Bu iki "came" (hiss, duyğu) isə bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Həm də "din camesi...milliyyət camesinin bir kəmal və qayəsi olduğu üçün milli halət ilə dini halət arasında təbii bir surətdə münasibət daim oluyor".[1]

1914-cü ildə "Dirilik" jurnalında silsilə şəklində çap olunan "Milli dirilik" risaləsində M.Ə.Rəsulzadə xalqın milli varlığını müəyyən edən əsas atributlardan, müəllifin öz istilahı ilə desək, "rüknlər"dən geniş şəkildə danışır. O, həmin rüknlərin bunlar olduğunu söyləyir: "*1. Millətpərəstlik; 2. Milli vicdan və iman; 3. Milli ideal; 4. Milli dil və ona münasibət; 5. Din; 6. Milli adət və ənənə."*[2]

Yarımfəsildə əsaslandırılır ki, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın aparıcı demokratik fikir sahibləri, bir qayda olaraq, mürtəce, köhnəpərəst, mənfəətpərəst ruhanilərə mənfi münasibət bəsləmiş, onları kəskin şəkildə tənqid etmişlər. Demokratik ziyalılarla həmin ruhanilər arasındakı fikir ixtilafları, hətta bəzən kəskin münaqişəyə, məfkurə, fikir və söz savaşına, ideya toqquşmasına çevrilmişdir.

III Fəslin **"Azərbaycan maarifçilərinin nəzəri irsində əqli tərbiyə problemi"** adlı II yarımfəsildə əsaslandırılır ki, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində demokratik görüşlü Azərbaycan maarifpərvərlərini məşğul edən ümdə məsələlərdən biri də mənsub olduqları xalqın əqli (zehni) tərbiyə problemi idi. Onlar ayıq və uzaqgörən milli tərbiyəçilər kimi mənsub olduqları vətənin övladlarını əqli-intellektual cəhətdən yüksək səviyyəli, bilikli, bacarıqlı, elmli, həyatı və müasir dünyanı dərk edən, onun hadisələrini və gedişatını anlayan vətəndaşlar kimi görmək istəyirdilər. Zehni tərbiyə ilk növbədə ağıla və biliyə əsaslanır. Daha doğrusu, zehni tərbiyəyə məqsədəuyğun səviyyədə yiyələnmək üçün fikir, ağıl, şüur və iradə əsas impulsverici vasitələrdir.

Azərbaycan maarifçilərinin xalqı ümumi masştabda əqli tərbiyəyə cəlb etmək yolundakı addımları, hərəkət dəsti-xətti, maneraları

---

[1]*Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri: [5 cilddə] / M.Ə.Rəsulzadə. -Bakı: Qanun, -c.4 (1917-aprel, 1918). -2013. -456 s., s.353*

[2]*Rəsulzadə, M.Ə. Milli dirilik // -Bakı: Dirilik, -1914. №2-8, -s.1-4.*

zamanın tələbinə müvafiq, ölçülü-biçili, düşünülmüş və perspektivli səciyyə daşıyırdı. Belə ki, onlar doğru olaraq əqli tərbiyə yolunda görülən işləri ustalıqla "əqli tərbiyə nə üçün lazımdır?" – ideyasının kütləyə izahı və təlqini ilə uzlaşdırırdılar. Onlar ilk növbədə əksəriyyəti cahil olan həmvətənlərinə anlatmağa çalışırdılar ki, əqli tərbiyə niyə, nədən ötrü gərəkdir. Həqiqətən də, belə bir anlayışı dərk etmədən cəmiyyətin onu məqbul sayıb əlacına çalışacağı mümkün deyildi. Deməli, əqli tərbiyə meydanına gedən yol – bu yolla getməyə bəslənilən inama bağlı idi. Mütərəqqi məfkurəli ziyalılarımızın zehni tərbiyə ilə əlaqəli təbliğat və təşviqatının əsas xəttini təşkil edən elementlərdən biri bu idi. Onlar öz həmvətənlərini başa salmaq istəyirdilər ki, əqli tərbiyə olmadan xalqın nicatı, xilası və xoşbəxtliyi, həmçinin elm, maarif, bilik, bacarıq olmadan əqli tərbiyə ola bilməz. Bunun arxasınca zehni tərbiyə üçün lazım olan vasitələrin (məktəb və maarif ocaqları, mətbuat, kitablar və s.) təbliği gəlirdi.[1]

Görkəmli maarifçi M.F.Axundov öz qəti qənaətini bu şəkildə bəyan edirdi: *"Beləliklə, bəşər övladına səadət və qurtuluş ancaq o zaman nəsib olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsə də Avropada, insanın şüuru tamamilə əbədi həbsdən xilas olacaq və bütün işlərdə və təfəkkürdə hədislər deyil, insanın ağlı yeganə dəlil, sənəd və hakimimütləq olacaqdır"*.[2] Deməli, zehni tərbiyədə və ümumiyyətlə, həyatda, məişətdə, ictimai gerçəklikdə insan üçün fəaliyyət kredosu kənar şeylər yox, ağıl və məntiq olmalıdır. Yüksək ağıl və məntiqə isə elm və sivilizasiya ilə nail olmaq mümkündür. Puç etiqad, mövhumat və cəhalət üzərində qurulan baxış və əməl insana fayda yox, ancaq ziyan gətirə bilər. İslam cəmiyyətlərindəki bir çox qəbih əməllərin, gülünc inancların da baş verməsini M.F.Axundov elmsizlikdə, savadsızlıqda, hadisələrin elmi mahiyyətini bilməməkdə görür. Məsələn, "Kəmalüddövlə məktubları"nda qeyd edir ki, çürümüş bitkilərdən, heyvan cəsədlərindən qaz əmələ gəlir. Bəzən qəbiristanlıqda belə qazlar

---

[1] *Вагабова, Т.А. Вопросы умственного воспитания в демократических общественно педагогических идеях во II половине XIX века в Азербайджане // -Berlin: Spirittime, -2018. №4, -с.9-19, s.10*

[2] *Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.2. -1988. -388 s., s.219*

öz-özünə alovlanıb yanır. Cahil insanlar inanırlar ki, oradakı qəbrdə dəfn olunmuş adam günahkardır. O, o biri dünyada mələklər tərəfindən əzab oduna yandırılır. Qəbirdən çıxan alov da həmin əzab odunun şöləsidir. Və ya bəzən də əksinə bəzi yerlərdən çıxan alovu cahil insanlar müqəddəs yer, pir, övliya qəbri kimi qəbul edirlər.[1]

Yarımfəsildə Azərbaycan maarifpərvərlərinin əqli tərbiyə ilə bağlı fikirləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Əsaslandırılır ki, onların əqli tərbiyə iləbağlı nəzəri və əməli işləri uğurla nəticələndi, mütərəqqi fikir və düşüncəli, elmli, zəkalı, vətənpərvər, millətsevər, qeyrətli bir ziyalı dəstəsi yetişdi.

III Fəslin **"Azərbaycan maarifçiləri mənəvi-əxlaqi tərbiyə haqqında"** III yarımfəslində əsaslandırılır ki, Azərbaycan maarifçiləri böyüyən nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə bağlı zəngin irsə malikdirlər. Onların əsas vəzifələrindən biri xalqın mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərini üzə çıxarıb bu keyfiyyətlərin necə, yaxşımı, ya pismi olduğunu kütləyə başa salmaqla onu tərbiyə etmək idi. Bu, tənqid və ifşa yolu idi ki, dissertasiyada S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və b. bu sahədəki fəaliyyətləri təhlil və təqdir olunur. Azərbaycan maarifçilərinin sərvət və əxlaq, vəzifə və əxlaq məsələləri ilə bağlı fikirləri araşdırılır.

Təbii ki, klassik tərbiyə nəzəriyyəçiləri kimi XIX-XX yüzilliklərin hüdudlarında yaşamış Azərbaycan mütəfəkkirləri də insanın mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə uşaq yaşlarından başlamağı zəruri sayırdılar. Belə bir tərbiyə sistemi klassik pedaqogikanın çoxdan sübut etdiyi həqiqətdir ki, bünövrəsi insanın lap körpəliyində qoyulmayan tərbiyə amilləri sonradan istənilən effekti vermir, naqisliklərlə müşayiət olunur. Həyata göz açan uşaq ətraf aləmlə davranışında naşı, səriştəsizdir. Biliksizlik, məlumatsızlıq ucbatından necə davranacağını, necə hərəkət edəcəyini bilmir. Deməli, əsas şərt uşağa düzgün yol göstərməkdir, onu dürüst istiqamətə yönəltməkdir. Orta əsrlərin böyük alimi, mütəfəkkiri və tərbiyə nəzəriyyəçisi N.Tusi özünün məşhur "Əxlaqi-Nasiri" əsərində yazırdı: *"Uşağı mehribanlıq və məhəbbət*

[1] *Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.2. -1988. -388 s., s.54*

doğuran kəramətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikdirmək, əsil-nəsilə aid olan şeylərlə yox...

Uşaqlarda pis adətlərə, bəd əməllərə nifrət yaratmaq lazımdır. Uşaq inkişafın ilk anlarında çoxlu səhvlərə yol verər, qəbahətli işlər görər, çox zaman yalançı, paxıl, oğru, xəbərçi, tərs və inadkar olar, füzulluq eləyər, dediyindən əl çəkməz, başqalarını da zərərli və xoşagəlməz iş tutmağa vadar edər, sonra isə tənbeh və tərbiyə yaşı keçər. Deməli, uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək lazımdır. Sonra dərs öyrətməyə, təlimə başlarlar, hikmətli kəlamlar, tərbiyəvi şeirlər əzbərlədərlər ki, öyrətmək istədikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın".[1]

Göründüyü kimi, əxlaqşünas alim burada həm tərbiyənin nə vaxtdan başlanması, həm zərurəti, həm də istiqaməti, xarakteri, üsulu barədə maraqlı, dürüst məsləhətlər verir.

Bəşər tarixində əksər sivil xalqlarda mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bəşəriyyətin tanınmış filosofları, pedaqoqları, əxlaqşünasları, şairləri, yazıçıları, böyük mütəfəkkirləri və s. də cəmiyyət problemlərinə münasibətdə insanın mənəvi aləminin, əxlaqi keyfiyyətlərinin nurlu, gözəl, zəngin və dürüst olmasına xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Kürəvi, bəşəri miqyaslı bu mövzuda yüzlərlə əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Fikir bahadırları insanın əxlaq və mənəviyyatını müsbət istiqamətə yönəltmək məqsədilə tərbiyə və təbliğatın rəngarəng üsul və vasitələrindən istifadə etmişlər. Həm tərifdən, həm də tənqiddən, həm nəzəri məsləhət və göstərişlərdən, həm də praktiki fəaliyyətdən yararlanmağa təşəbbüs göstərmişlər.

Göstərilən məziyyəti biz Azərbaycan xalqının da ədəbi, mədəni, fəlsəfi, pedaqoji fikir tarixində aydın surətdə izləyə bilirik. Bizim zəngin, maraqlı, məzmunlu folklor nümunələrimizdən tutmuş klassik yazılı ədəbiyyat xadimlərimizin əsərlərinədək bütün ədəbiyyat xəzinəmiz ilk növbədə dinləyicinin və oxucunun mənəvi-əxlaqi cəhətdən tərbiyəsinə xidmət edir. Bunun arxasınca tərbiyənin başqa kateqoriyaları gəlir. Biz Nizaminin, Xaqaninin, N.Tusinin, Marağalı Əvhədinin, Nəsiminin, Füzulinin, Xətainin, Saib Təbrizinin, A.Bakıxanovun

[1] *Tusi, X.N. Əxlaqi-Nasiri / X.N.Tusi. -Bakı: Elm, -1989. -256 s., s.157.*

və s. sənətkarlarımızın yaradıcılığında daim mənəvi-əxlaqi fikirlərin ön plana keçdiyini görürük. N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi", M.Əvhədinin "Cami-cəm"i, N.Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsəri, Ş.İ.Xətainin "Nəsihətnamə"si, A.Bakıxanovun "Kitabi-nəsihət"i və s. onlarla söz sənəti nümunələrimiz dəyərli əxlaq dərsliyi rolunu oynaya bilər. Xalqımızın tarixi inkişafında milli intibah dövrünün başlanğıcı kimi diqqəti cəlb edən XIX əsrin ortalarında bu ənənə yeni məzmunda, yeni fikir və təfəkkürün işığında inkişaf etməyə başlayır. XIX-XX əsrlərin qovşağında Azərbaycanın qabaqcıl fikir adamları, qələm sahibləri XIX yüzilliyin ortalarından start götürmüş həmin yeniliyi daha da inkişaf etdirib müasir zamanın, çağdaş dünyanın tələblərinə uyğunlaşdırırlar. Bununla yanaşı onlar bu sahədə, yəni mənəvi-əxlaqi tərbiyə ilə əlaqədar nəzəri, pedaqoji fikrin yüksəlişinə də kifayət qədər töhfə vermiş olurlar. Zikr etdiyimiz ənənənin bünövrə daşını ilk maarifçilər – A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh və İ.Qutqaşınlı qoyur. M.F.Axundov isə onu şahrah bir məcraya yönəldir.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki ictimai, mədəni və pedaqoji mühitdə milli tərbiyəçilərimizin gənc nəslin və ümumiyyətlə, kütlənin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi istiqamətində apardığı gərgin mübarizə, səmərəli iş öz müsbət nəticələrini verdi. Xalqın mənəvi tərəqqisində, əxlaqi yüksəlişində əvəzsiz rol oynadı.

Dissertasiyanın IV fəsli **"Azərbaycan maarifçiləri gənc nəslin fiziki, əmək və estetik tərbiyəsi haqqında"** adlanır. **"Azərbaycan maarifçilərinin nəzəri irsində fiziki tərbiyə problemi"** adlı ilk yarımfəslində əsaslandırılır ki, "sağlam bədəndə sağlam ruh olar" – məntiqi istər qədim, istərsə də sonrakı dövrün sivil xalqları üçün fiziki tərbiyə aspektində bir hərəkət şüarı olmuşdur. Filosoflar, pedaqoqlar, hikmət sahibləri dərk etmişlər ki, tərbiyənin başqa atributları, həmçinin insanın həyatda normal, xoşbəxt yaşayışı insanın səhhət və sağlamlığına ciddi surətdə bağlıdır. İnsan ömrünün uzun və qısalığı da müəyyən istisnaları nəzərə almasaq, cismani sağlamlıqla, gümrahlıqla əlaqədardır.

Xalqımızın tarixi inkişafında milli intibah dövrü kimi xarakterizə olunan XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin əvvəllərində demokratik görüşlü Azərbaycan maarifpərvərlərinin fiziki tərbiyəyə müna-

sibətləri də klassik pedaqoqların, filosofların, əxlaqşünasların münasibətləri ilə üst-üstə düşürdü. Onlar hər vəchlə tərbiyənin məzmununu müasirləşdirmək tələbi qoyur, bu tələbin atributları sırasına fiziki tərbiyəni də daxil edirdilər. Onların əqidə və amalı belə idi: vətən övladı əqli, mənəvi-əxlaqi cəhətdən yetkin, elmli, bilikli, geniş dünyagörüşə və s. malik olduğu kimi fiziki cəhətdən də sağlam, möhkəm olmalıdır. Bu, həm cəmiyyətin ümumi rifahı, tərəqqisi, həm də xoşbəxt əhvali-ruhiyyəsi, gümrahlığı üçün lazımdır.

Haqqında danışdığımız zaman kəsimində milli mütəfəkkirlərimizin fiziki tərbiyə uğrunda mübarizəsi və mülahizələri ənənəvi fiziki tərbiyə sisteminə qarşı müxalifətdən başlayırdı. Belə ki, müəyyən istisnaları nəzərə almasaq (bəzi elitar şəxslərin öz övladlarının fiziki tərbiyəsinin qayğısına qalması), islam mühitində uzun əsrlər boyu nə ailədə valideynlər, nə də məktəbdə (mollaxanada) müəllimlər (mollalar) uşaqların fiziki cəhətdən tərbiyəsi ilə maraqlanmır, bu vacib işə laqeyd münasibət göstərirdilər. Valideynlər övladlarının sağlamlıq durumu ilə iki səbəbdən məşğul ola bilmirdilər: Birincisi, onlar təbiətən bu işə soyuq, səhlənkar yanaşırdılar. Bu, sosial mühitdə ətalətdən, cəhalətdən doğan qüsurlu bir tendensiya idi; İkincisi, valideynlər tibbi-gigiyenik baxımdan savadsız, maarifsiz idilər. Elementar gigiyena qaydalarından belə xəbərsiz idilər.

Məktəblərdə (mollaxanada) – ənənəvi müsəlman təhsil ocaqlarında isə vəziyyət daha dözülməz idi. Birincisi, əsasən, məscidlərin nəzdində və ya xüsusi evlərdə təşkil edilən məktəblərdə sinif otaqları çox zaman sağlamlıq üçün yararsız olurdu. Otaqlar rütubətli, işıqsız, dar olur, soyuq havalarda kifayət qədər qızdırılmır, uşaqlara lazımi məqamlarda tənəffüs verilmir, şagirdlər yerdə otururdular və s. İkincisi, mollaxanalarda sərt fiziki cəza tədbirləri tətbiq edilirdi. Müəllim (molla) şagirdlə necə istəsə, davrana bilər, onu döyə, işgəncə verə bilərdi. Çox zaman elə belə də olurdu. Bu, təbii ki, uşaqların həm psixoloji, həm də sağlamlıq durumuna mənfi təsir göstərirdi. Müasir dünyanın həqiqətlərini yaxşı dərk edən Azərbaycan ziyalılarının öz həmvətənlərinin normal fiziki tərbiyə uğrunda mübarizəsi də bu ənənəvi qüsura (həm də kütləviləşmiş və sosial bəlaya çevrilmiş qüsura) qarşı etirazdan başlayırdı. Məsələn, M.F.Axundov Avropada məktəb-

lərdə cismani cəza üsulunun yasaq edildiyini nəzərə çatdırandan sonra şərqə qayıdır, müsəlman məktəblərindəki dəhşət doğuran mənzərəni belə təsvir və tənqid edirdi.[1]

"Əkinçi" qəzeti öz səhifələrində fiziki tərbiyə məsələlərinə də müəyyən qədər yer ayırırdı. Nəzərə alsaq ki, o zaman xalq arasında bu məsələ ilə bağlı ana dilində elə bir elmi mənbə yox idi, bu məlumatların nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsəvvür etmək olar. Həqiqətən də, bu dövrdə xalq arasında əsas müalicə üsulu, sağlamlıq və xəstəlik barədə təsəvvürlər türkəçarələr səviyyəsindən o yana getmirdi. "Əkinçi" qəzeti bəzi xəstəliklər, onların yaranma səbəbləri, müalicəsi, bəzi gigiyenik qaydalara aid elmi biliklər verməklə camaatı bu istiqamətdə maarifləndirmək kimi uğurlu bir təşəbbüs edirdi. Təbii ki, elmi məlumatlar, əsasən, qəzetin naşiri H.Zərdabinin qələminə məxsus idi.

Qəzet fiziki tərbiyə məsələsində Quran ayələrinə də istinad etməyi unutmurdu. Məsələn, "Əkinçi"nin 15 fevral 1876-cı il tarixli sayında ("Daxiliyyə") Quranın "Ye, iç, amma israfçılıq etmə" ("Külu vəşrəbu və la tüsrifu") ayəsinin elmi mahiyyəti şərh edilirdi. Şərhdə deyilirdi ki, bu ayənin məntiqi izahı ondan ibarətdir ki, orqanizmdə bir çox xəstəliklər məhz normadan artıq yemək-içməkdən törəyir. Artıq yeyib-içmək mədəni gücə salır, həzm sistemində nizamsızlıq baş verir. Bu isə orqanizmdə bir sıra fəsadlara yol açır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ziyalıları içərisində fiziki tərbiyə sahəsində daha məhsuldar fəaliyyət göstərən fikir adamlarından H.Zərdabinin xidmətləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu, həm də Həsən bəyin ixtisası ilə əlaqədar idi. İxtisasca təbiətşünas olan Həsən bəy tibb və gigiyena sahələrində də müəyyən biliyə malik idi. Bir təbiətşünas kimi o, fiziki tərbiyənin əhəmiyyətini, xalqı bu istiqamətdə maarifləndirməyin zərurətini yaxşı dərk edirdi. Ona görə də deyilən mövzuda bir sıra əsərlər yazaraq kütləni zikr olunan mətləblə əlaqədar başa salmağa təşəbbüs göstərirdi. Onun bu mövzu ilə bağlı həm rus, həm də Azər-

[1] *Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundov. -Bakı: Elm, -c.2. -1988. -388 s., s.60.*

baycan dilində xeyli məqaləsi vardır. Məsələn, müəllifin rus dilində "Kaspi" qəzetində çap olunmuş aşağıdakı məqalələri mövcuddur: "Orqanizmin yoluxdurucu mikroblarla mübarizəsi" (1899, 28 avqust); "Məktəb gigiyenası" (1900, 4 fevral); "Vərəm və onun müalicəsi" (1900, 2 mart); "İnsandakı parazitlər" (1900, 18 iyul) və s. Həsən bəyin Azərbaycan dilində dediyimiz mövzuda qələmə aldığı məqalələrdən aşağıdakıları göstərmək olar: "Həyat" qəzetində çap olunanlar – "Xörək yemək, su içmək" (1905, 13 oktyabr); "Qan nə tövr bədəndə dövr edir" (1905, 26 oktyabr); "Nəfəs almaq" (1905, 4 noyabr); "İnsan bədəninin hissələri" (1905, 29 noyabr); "Həvasi-xəmsə" (1905, 1 dekabr); "Füyuzat" jurnalında – "Hifzüs-sihhə" (1907, №7); "Məktəb" jurnalında – "Çayda çimmək" (1915, №10); "Əl və dırnaqlardan mütəvəcce olmaq" (1915, №11); "Baş tükünü saxlamaq" (1915, №12); "Yuxu və yatacaq paltarı" (1915, №13); "Baş, ayaq" (1916, №2); "Ev" (1916, №10) və s.

Bundan əlavə H.Zərdabi gigiyenaya dair "Bədəni salamat saxlamaq düsturüləməlidir" adlı ayrıca bir əsər də qələmə almışdır[1].

M.Ə.Rəsulzadə köhnə məktəblərdə şagirdlərin səhhəti üçün heç bir şərait və qayğının olmamasını millət balalarının sağlamlığına biganəlik, bağışlanmaz hal hesab edir, köhnə məktəblərin "hifz-əlsəhhəyə" (sağlamlığın qorunmasına) qətiyyən yaramadığını nəzərə çatdıraraq buna çarə axtarmağın təxirəsalınmaz zərurət olduğunu göstərir.

XX əsrin əvvəllərində fiziki tərbiyə ilə məhsuldar şəkildə məşğul olanlardan biri N.Nərimanov olmuşdur. Bu həm də onun ixtisası ilə bağlı idi. İxtisasca həkim olan Nərimanov bu sahəni yaxşı bilir, uşaqlara və ümumiyyətlə, ictimaiyyətə insan orqanizmini sağlam saxlamaq yolları barədə dəyərli elmi məsləhətlər verir. Deyilən məsələ ilə əlaqədar onun bir neçə məqaləsi vardır. Bunlardan aşağıdakıları göstərə bilərik: "Əziz balalar!" ("Məktəb", 1911, №1,2; 1912, №4, 5); "Məktəbyaşlı uşaqların döş qəfəsinə diqqət yetirmək nə üçün zəruridir?" ("Novıy jurnal natsionalnoqo vospitaniya", 1912, №5);

[1]*Zərdabi, H. Bədəni salamat saxlamaq düsturüləməlidir. Təkrarnəşr (latın əlifbası ilə) / tərtib edəni T.Aydınoğlu. -Bakı: Adiloğlu, -2010. -71 s.*

“Hifzül-səhhət”. Doktor Kərimbəy Sultanov” (“Yeni iqbal”, 1916, 11 yanvar) və s.

S.M.Qənizadənin “Körpə uşaqlar tərbiyəsi” adlı elmi-pedaqoji əsəri bizim milli tərbiyə nəzəriyyəmiz tarixində körpə uşaqların fiziki tərbiyəsinə həsr olunmuş ən qiymətli nümunələrdən biridir. O həm də ana dilimizdə yeni doğulmuş və lap kiçik yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsi ilə əlaqədar ilk əsər sayıla bilər.

XIX-XX yüzilliklərin qovşağında meydana gəlmiş məktəb dərsliklərində və pedaqoji mətbuatında da fiziki tərbiyəyə, bununla bağlı materialların verilməsinə müəyyən diqqət ayrılırdı. Bundan əlavə o dövrdə “hifz-əl səhhə” (“sağlamlıq və gigiyena”) elmi ilə bağlı bir neçə kitabın çap edilib ictimaiyyətin mütaliəsinə təqdim edildiyini də görürük. Əlbəttə, bunlar fiziki tərbiyədə nəzəri aspektdə atılan uğurlu addımlar idi. Məsələn, M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Yeni məktəb” dərsliyinin son nəşrində (1918) V bölmə bütünlüklə fiziki tərbiyə məsələlərinə həsr olunmuşdu.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əməlpərvər ziyalılarının fiziki tərbiyə sahəsində gördükləri nəzəri və əməli işlər sonrakı dövrdə həmin aspektdə daha böyük uğurların qazanılması yolunda əlverişli təkan və stimul rolunu oynadı.

IV Fəslin **“Azərbaycan maarifçilərinin nəzəri irsində əmək tərbiyəsi problemi”** adlı II yarımfəslində XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin pedaqoji irsində, habelə müxtəlif mövzuda qələmə alınmış əsərlərində əmək tərbiyəsi ilə əlaqədar dəyərli fikirləri təhlil edilir, M.F.Axundovun, A.A.Bakıxanovun, M.Ə.Rəsulzadənin, H.Zərdabinin, Ə.Hüseynzadənin, Ü.Hacıbəyovun, N.Nərimanovun, A.Səhhətin böyüyən nəslin əmək tərbiyəsinin məzmumu, mahiyyəti, aşılanması yolları ilə bağlı ideyaları müasirlik baxımından araşdırılır.Ü.Hacıbəyovun kənd məktəblərində müxtəlif peşələrin öyrədilməsinin məktəbə xüsusi bir maraq və rəğbət yaradacağı fikri önə çəkilir. Qeyd edilir ki, N.Nərimanov faydalı əməyə vətənə xidmət faktı, vətənpərvərlik nümunəsi kimi baxırdı. Onun fikrincə əgər bir şəxs öz zəhməti ilə kiçik də olsa, səmərəli bir iş görürsə, bununla vətənə və vətəndaşlara xidmət etmiş olur. Görkəmli maarifçi pedaqoq və ədib yazırdı: *“... Vətənin qədrini o kimsə*

bilir ki, Vətən ilə onun ruhani rabitəsi olsun, Vətən ilə bir yerdə ağlasın, bir yerdə gülsün. Ona binaən, lazımdır Şərqdə bu şüarı buraxmaq hər kəs xüsusi özü üçün yox, ancaq Vətən, məmləkət üçün işləyirsə, onun haqqı var seçsin və seçilsin"[1].

H.Zərdabi əmək tərbiyəsini ailə və cəmiyyətdən tədris müəssisələrinə gətirməyin qatı tərəfdarı kimi çıxış edir. O, həmin məsələ ilə bağlı mülahizə və baxışlarını "Amerikada əqli inkişafı əl əməyi ilə əlaqələndirən yeni məktəb sistemi" ("Kaspi", 1900, 15 fevral) məqaləsində aydın və geniş şəkildə ifadə edir. Müəllif məqaləsinə rus tənqidçi və pedaqoqu L.E.Obolenskinin Rus Sənaye və Ticarət Cəmiyyətindəki mətbu çıxışına münasibətlə başlayır. L.E.Obolenski həmin çıxışında təklif edir ki, Rusiyadakı tədris ocaqlarında əl əməyinin təhsillə birləşdirilməsi, uzlaşdırılması istiqamətində müəyyən addımlar atmaq gərəkdir. O, bu islahatların keçirilməsinə ehtiyacın nədən yarandığını şərh edir. Daha sonra bu islahatları necə keçirmək barədə öz təkliflərini də verir.

H.Zərdabi L.E.Obolenskinin fikirlərinə şərik çıxır. Göstərir ki, əqli tərbiyənin əl əməyi ilə uzlaşdırılması ideyası XVI-XVIII əsrlərdə ortalığa atılsa da, uzun müddət tətbiq edilməmişdir. XIX əsrdə görkəmli alman pedaqoqu Frebel Fridrix (1782-1852) bu məsələyə yenidən qayıtmış, kiçik yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsini oyunlar və əl əməyi ilə birləşdirmək barədə yeni bir sistem təklif etmiş, onun mahiyyətini və səmərəsini əsaslandıra bilmişdir. Bundan sonra daha geniş şəkildə Amerikada, qismən də İsveç və Finlandiyada həmin ideya tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Həm də həmin ölkələrdə ideya yalnız kiçik yaşlı uşaqlara deyil, orta və böyük yaşlı məktəb şagirdlərinə də tətbiq edilmişdir. Nəticə son dərəcə uğurlu alındığından sistem daha da genişləndirilmişdir. Amerikada tanınmış pedaqoq Henderson Hanford bu sistemi daha da təkmilləşdirmiş, istər nəzəri, istərsə də parktiki olaraq onu daha mükəmməl şəklə salmışdır.

H.Zərdabi qeyd edir ki, son dövrün tanınmış pedaqoqları sübut etmişlər ki, öyrənilən nəzəri bilik təcrübə ilə nə qədər çox uzlaşdırıl-

[1]*Əhmədov, H. Seçilmiş pedaqoji əsərləri: [12 cilddə] / H.Əhmədov. -Bakı: Təhsil-ABU, -c.2. -2006. -504 s., s.65.*

mış olsa, təhsilin keyfiyyətinə bir o qədər yaxşı təsir göstərər.

Ümumilikdə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş dərsliklərdə və pedaqoji mətbuatda da əmək tərbiyəsi diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Sonuncu fəslin **"Azərbaycan maarifçilərinin nəzəri irsində estetik tərbiyə problemi"** adlı sonuncu paraqrafında əsaslandırılır ki,XIX yüzilliyin II yarısı və XX yüzilliyin əvvəllərində demokratik fikirli Azərbaycan ziyalılarını düşündürən və məşğul edən problemlər sırasında estetik tərbiyə uğrunda mübarizə də yer alırdı. Milli məfkurəli tərbiyəçi ziyalı və ideoloqlarımız həm estetik tərbiyə ilə bağlı qiymətli, gərəkli nəzəri mülahizələr söyləyir, onun əhəmiyyətini xalqa, xalqın övladlarına başa salmağa səy göstərir, həm də onun əməli icrası yolunda mümkün praktiki işlər həyata keçirməyə çalışırdılar. Vətən övladının tərbiyəsinə geniş, hərtərəfli prizmadan baxan maarif fədailərimiz yaxşı dərk edirdilər ki, vətənin və xalqın gələcək xoşbəxtliyi əhatəli erudisiyaya, yüksək bilik, bacarıq, düşüncə və zövqə malik vətəndaşlardan asılıdır. Tərbiyənin başqa istiqamətləri ilə yanaşı estetik tərbiyəyə də diqqət yetirmək lazımdır. Yəni gözəlliyi duyan, yüksək zövqə, dərin fantaziyaya, zərif hisslərə, nəcib duyğulara malik vətəndaşlar yetişdirmək gərəkdir. Əgər vətəndaş bir şəxsiyyət kimi ətraf aləmin gözəlliyini kifayət qədər duyub qiymətləndirməyi bacararsa, onun düşüncə və əməlləri də gözəl olacaqdır. Gözəl şeyləri ancaq gözəlliyi duyub dəyərləndirməyi bacaran şəxslər yarada bilər.

Azərbaycanın milli intibah dövründə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş tərbiyə nəzəriyyəçiləri yaxşı dərk edirdilər ki, böyüməkdə olan nəslin zəngin mənəviyyata və fantaziyaya, coşqun xəyal və ilhama, hərtərəfli istedad və bacarığa, dərin zövq və duyğuya malik şəxsiyyətlər kimi yetişməsindən ötrü lazım gələn faktorlardan biri də estetik tərbiyədir. Elə buna görə də onlar bu istiqamətdə fəal şəkildə mübarizə meydanına atılıb uğurlu nəticələrə imza atdılar. Bu gərəkli missiyanın təməli bizdə "Əkinçi" qəzeti ilə qoyulur.

Məlum olduğu kimi, böyüməkdə olan nəslin estetik tərbiyəsində mühüm vasitələrdən biri bədii ədəbiyyat nümunələridir. Əgər dinləyicinin eşitdiyi, oxucunun mütaliə etdiyi bədii əsər pis, gərəksiz,

məzmunsuz, ideyasız olarsa, bu, dinləyici və oxucunun zövqünə də pis təsir göstərir. Yox əgər bədii əsər dəyərli, gözəldirsə, o, dinləyici və oxucuya da yaxşı təsir bağışlayır, onun zövqünü oxşayır, onu daha da zənginləşdirir. Bunu ayıq bir tərbiyəçi fəhmi ilə dərk edən H.Zərdabi şərqdə uzun illər boyunca ədəbiyyatda davam edib gələn zərərli bir ənənəyə qarşı çıxır. Həmin ənənə şərqdə kök salmış həcvguluq idi. Bir sıra şairlər şəxsi qərəz ucbatından və ya başqa səbəblərdən öz qələmlərini həcv yazmağa yönəldir, kimlərisə ədəbiyyata və əxlaqa yaraşmayan sözlərlə həcv edir, şeirlərində bəzən ləyaqətsiz, vulqar ifadələrə də yol verirdilər. Qəzetin 12 may 1877-ci il tarixli nömrəsindəki "Məktubat" rubrikasında çıxan məqaləsində Nəcəf Vəzirzadə (Nəcəf bəy Vəzirov) belə boşboğaz həcvçiləri kəskin şəkildə tənqid edirdi. Gənc ziyalı bu şeirlərin insanın zövqünü korladığını, onun hisslərinə yalnız zərər gətirdiyini xatırladaraq yazır: "Lakin indi yazılan həcvlər məst olan çəkməçi danışığına oxşayır, nə ki onları çap etmək olmur, hətta adam olan kəs onu oxuyanda əti ürpərir."[1]

Yarımfəsildə milli maarifpərvərlərin böyüyən nəslin estetik tərbiyəsində məktəbin, teatrın, musiqi və nəğmənin, folklorun rolu ilə bağlı fikirləri tədqiq və təhlil edilir.

Tədqiqatı ümumiləşdirərək belə bir **nəticəyə** gəlmək mümkündür:

1. Hər bir xalqın geniş mənada tərəqqisində, milli yüksəlişində, mədəni, sivil bir səviyyəyə qovuşmasında tərbiyənin əvəzolunmaz əhəmiyyəti vardır. Tərbiyənin düzgün, məqsədəuyğun qurulması üçün uğurlu nəzəri baza olmalı, tərbiyə nəzəriyyəsinə aid müvafiq elmi-nəzəri və pedaqoji müddəalar işlənib hazırlanmalıdır. Çünki bunsuz həm fərdin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin tərbiyəsində lazımi nəticələrə nail olmaq mümkün deyil. Bəşər tarixinin min illərlə ölçülən praktikası bunu aydın şəkildə sübut edir.

2. Qədim, zəngin bir tarixə malik Azərbaycan xalqı da ta qədimlərdən böyüməkdə olan nəslin müsbət mənada tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, xalqımızın böyük fikir adamları, təfəkkür sahibləri, mütəfəkkir tərbiyəçiləri tərbiyə nəzəriyyəsinə aid qiymətli fikirlər

[1] *"Əkinçi" qəzeti (1875-1877). Tam mətni: təkrarnəşr / ərəb əlifbasından kirill əlifbasına çevirən və nəşrə hazırlayan T. Həsənzadə. – Bakı: Azərnəşr, -1979. -464 s., s.371.*

söyləmiş, dəyərli müddəalar irəli sürmüşlər. Xalqımız öz övladlarının tərbiyəsində həmin fikir və müddəalardan yetərincə bəhrələnmişlər.

3. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri xalqımızın həyatında, tarixi inkişafında son dərəcə əlamətdar bir dövr kimi səciyyələnir. Daha doğrusu, bu zaman kəsimi Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında milli intibah dövrü kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, XIX əsrin ilk rübündə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından və zəbt edilməsindən sonra ölkəmizin bu hissəsinin üzü Şərqdən Qərbə çevrilir. Avropaya və yeni dünyaya inteqrasiya başlayır. Bu inteqrasiya iqtisadiyyatda, təsərrüfatda, ictimai-mədəni həyatda, ədəbiyyatda, məktəb və maarifdə, pedaqoji hərəkatda, bir sözlə, xalq həyatının bütün sahələrində özünü göstərir.

4. XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində başqa sahələrdə olduğu kimi, pedaqoji həyatda, tərbiyə sistemində və onunla bağlı nəzəri bazanın yaradılmasında da müasir sivil dünyanın dəyərləri, Qərb meyarları bir istinad qaynağı kimi önə keçir. Milli tərbiyə nəzəriyyəçilərimiz, demokratik baxışlı tərbiyəçilərimiz müasir dünyanın mütərəqqi tərbiyə sistemini öyrənməyi, milli mühitə tətbiq etməyi cari dövrün ən mühüm, aktual məsələlərindən biri kimi ortalığa qoyurlar.

5. Azərbaycanda ilk maarifçilərdən (A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı) başlayaraq tərbiyənin və tərbiyə nəzəriyyəsinin axarı Şərq məcrasından xeyli dərəcədə ayrılıb Qərb məcrasına yönəlir. M.F.Axundov və "Əkinçi" qəzeti ilə bu ənənə daha da gurlaşır. XX əsrin əvvəllərində milli mütəfəkkirlərimizin, tərbiyəçi ideoloqlarımızın əməyi sayəsində bütöv milli sistem halına düşür. ADR-in (1918-1920) yaranması həmin tərbiyə amalının uğurlu nəticəsi və böyük milli-tarixi faktıdır.

6. XIX-XX əsrlərin qovşağında yaşayıb fəaliyyət göstərmiş tərbiyə nəzəriyyəçilərimiz mənsub olduqları vətənin vətəndaşlarının müasir tərbiyəyə yiyələnməsi üçün ilk öncə bu tərbiyəni yaradan, mümkün edən, ona stimul verən tərbiyə vasitələrinin yaradılması uğrunda mübarizəyə başladılar. Çünki həmin tərbiyə vasitələri olmadan yeni ruhlu tərbiyə də mümkün deyildi. Müasir məzmunlu tərbiyə vasitələri dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulurdu: yeni tipli məktəblər;

həmin məktəblərdə dini elmlərlə yanaşı dünyəvi elmlərin də tədrisi; elm və maarifin intişarı; müasir məzmunlu dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, elmi və bədii əsərlərin, kitabların meydana gəlməsi; milli mətbuatın yaranması və inkişafı; milli teatrın rəvac tapması; təlim prosesində, ictimai, mədəni, ədəbi həyatda, pedaqoji mühitdə ana dilinin rolunun artırılması; müasir məzmunlu bədii ədəbiyyatın intişarı və s.

7. Tərbiyə nəzəriyyəçilərimizin müasir tərbiyə missiyasını həyata keçirməkdən ötrü diqqət yetirməli olduğu digər məsələ mütərəqqi baxışlı, hazırlıqlı milli tərbiyəçilərin yetişdirilməsi idi. Elə buna görə də onlar "Müasir tərbiyəçi necə olmalıdır?" – sualı ətrafında geniş diskussiyalar açır, tərbiyəçi (müəllim) şəxsiyyətini və ona verilən müasir tələbləri geniş müzakirə obyektinə çevirirdilər.

8. Demokratik ziyalılarımız milli mühitdə tərbiyə nəzəriyyəsinin konturlarını müəyyənləşdirərkən, həmçinin onun müddəalarının əməli icrası zamanı məktəblə yanaşı ailə və sosial mühitin də tərbiyədə oynadığı müstəsna rolu nəzərə alırdılar. Bu məsələnin nəzəri və əməli həlli zamanı onlar çox doğru olaraq müsəlman və Azərbaycan mühitindəki ailənin xarakterindən, ictimai tərbiyə atmosferinin xüsusiyyətlərindən çıxış edirdilər. Yəni təhlil və təşviqatın istiqamətini belə bir sağlam və məntiqli məcraya yönəldirdilər: azərbaycanlı ailəsi, həmçinin Azərbaycandakı ictimai tərbiyə mühiti necədir, onun nöqsanları nədədir, ənənədən nəyi əxz etmək, nəyi atmaq lazımdır? İslam tərbiyə sistemi ilə Qərb tərbiyə sistemini necə uzlaşdırmaq və sintez etmək lazımdır.

9. Mövzu obyekti kimi götürdüyümüz dövrün Azərbaycan maarifpərvərləri qadının cəmiyyətdə rolunu artırmaq və qadın tərbiyəsi uğrunda fəal şəkildə mübarizə aparırdılar. İslam aləmində din xadimlərinin təqsiri ucbatından əsrlər boyunca qadının ictimai, mədəni, pedaqoji, siyasi mühitdə, bir sözlə, ictimai həyatın bütün sahələrində ikinci dərəcəli, hüquqsuz sosial varlığa çevrildiyini göstərir, bunun fəlakətli nəticələrini faktlarla şərh edirdilər. İzah və sübut edirdilər ki, əhalinin tən yarısını təşkil edən qadınların təlim və tərbiyəsinin qayğısına qalmadan, bu strateji məsələni həll etmədən vətənin və xalqın xilası, səadəti mümkün deyil.

10. Milli özünüdərk və vətənpərvərlik tərbiyəsi demokratik ba-

xışlı ideya və amal sahiblərimizin hədəfini təşkil edən əsas problemlərdən idi. Onlar bu işə vətənin və millətin nicatının başlıca faktorlarından biri kimi baxırdılar.

11. Azərbaycan maarifpərvərləri ölkə vətəndaşlarını insanpərvər, beynəlmiləlçi ruhda böyütməyi arzu edir, özlərinin tərbiyə nəzəriyyələrində humanizm və beynəlmiləlçilik tərbiyəsinə də xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

12. Dini tərbiyə də o zamankı tərbiyəçi ideoloqlarımızın əsas məqsədləri sırasında yer alırdı. Tərbiyədə onlar həm müasirlik, həm millilik, həm də islamçılıq ənənələrindən çıxış edir, bu üçünün uğurlu sintezinə nail olmağa çalışırdılar. Belə bir təşəbbüs XX əsrin əvvəllərində "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" milli-ideoloji tərbiyə düsturuna çevrildi və bu gün də bizim milli dövlətçiliyimizin, dövlətçilik ideologiyamızın əsas xətlərini təşkil edir. Onu da əlavə edək ki, bizim fikir fədailərimiz dini tərbiyə dedikdə mühafizəkar, mürtəce ruhanilərin xalqa sırıdığı mənfi təbliğatı qəbul etmir, vətəndaşlara Quranın diktə etdiyi sağlam şəriət qaydalarını, dini baxışları öyrətməyi zəruri sayırdılar. Dini tərbiyəni sağlam və elmi əsaslar üzərində qurmağı lazım bilirdilər.

13. Azərbaycan maarifçiləri milli sferada əqli tərbiyəyə də xüsusi diqqət yetirirdilər. Onlar böyüməkdə olan nəsli ağıllı, elmli, bilikli, maarif nuru ilə ziyalanmış, məlumatlı, zehni cəhətdən yetkin şəxsiyyətlər kimi görmək istəyirdilər.

14. Milli tərbiyəçilərimizin yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələlərinə də kifayət qədər yer verilir. Çünki onlar vətən övladını mənəvi cəhətdən yetkin, əxlaqi baxımdan kamil vətəndaşlar kimi görmək arzusunda idilər.

15. Mütərəqqi baxışlı ziyalılarımızı böyüməkdə olan nəslin fiziki sağlamlığı, cismani gümrahlığı da düşündürürdü. Onlar "sağlam bədəndə sağlam ruh olar" ənənəvi məntiqindən çıxış edir, vətəndaşların fiziki tərbiyəsi, sağlamlığı uğrunda mübarizə aparırdılar.

16. Azərbaycan maarifpərvərlərinin XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki yaradıcılıq irsində əmək tərbiyəsi də əsas xətlərdən biri kimi özünü göstərməkdədir. Onlar geniş kütləyə izah edirdilər ki, istər fərdin, istərsə də toplumun bütövlükdə rifahı zəhmətlə,

çalışqanlıqla sıx surətdə bağlıdır. Onlar əməyi daha səmərəli, effektli təşkil etməyin yolları barədə də maarifləndirmə işi aparmağa səy göstərirdilər.

17. Milli tərbiyəçilərimiz mənsub olduqları vətənin övladlarını zövqlü, duyğulu, qabiliyyətli, estetik cəhətdən yetkin görmək istəyirdilər. Elə buna görə də öz yaradıcılıqlarında estetik tərbiyə ilə bağlı mülahizə və fikirlərə də geniş yer verirdilər.

Tədqiqatın ümumi məntiqindən çıxış edərək aşağıdakı **təkliflərin** həyata keçirilməsini vacib hesab edirik:

1. Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin qədim və zəngin tarixi vardır. Təəssüf ki, pedaqogika elmimiz üçün vacib olan bu məsələ ilə əlaqədar tədqiqatlar yetərli deyil. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin tarixi ayrı-ayrı tarixi dövrlər və ya mərhələlər üzrə öyrənilsin. Bu səpkidə istər monoqrafiya, istərsə də dissertasiya (fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru) səviyyəsində elmi araşdırmalar aparılsın.

2. Ali məktəblərin pedaqoji yönümlü fakültələrində tələbələrə Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı problemləri ilə əlaqədar kurs, buraxılış işləri, habelə magistr dissertasiyası üçün mövzular verilsin.

3. Azərbaycanın bir sıra maarifçi şəxsiyyətlərinin pedaqoji fikirləri, tərbiyə nəzəriyyəsinə aid əsərləri öyrənilsə də, bir çox lazımi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi bu istiqamətdə tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Halbuki bizim milli tərbiyə nəzəriyyəmizin tarixini və mahiyyətini öyrənməkdən ötrü həmin mütəfəkkir şəxsiyyətlərin pedaqoji irsini, tərbiyə nəzəriyyəsinə aid görüşlərini öyrənməyə ciddi ehtiyac vardır. Həmin boşluğu nəzərə alaraq bu aspektdə elmi tədqiqat işləri davam etdirilsin.

4. "Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi" adlı çoxcildlik müntəxabat hazırlansın və nəşr edilsin. Həmin müntəxabatı belə bir prinsiplə hazırlamaq olar: Qədim dövrdən başlayaraq (məsələn, "Avesta"dan) bu günə qədər möhtəşəm abidələrimizdə yer tapan, habelə nüfuzlu tarixi şəxsiyyətlərimizin tərbiyəyə aid fikirlərini tarixi-xronoloji ardıcıllıqla toplayıb ayrı-ayrı cildlər şəklində tərtib və nəşr etdirmək mümkün və məqsədəuyğun variantdır.

5. Mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərinin tərbiyə nəzəriyyəsinə aid fikirləri müntəzəm olaraq dövrü mətbuatda işıqlandırılsın.

6. Bu gün – milli-mənəvi dəyərlərin, milli tərbiyə amillərinin xeyli dərəcədə aşınmaya məruz qaldığı (qloballaşma və kütləvi informasiya vasitələrinin bolluğu nəticəsində yaranan çoxlu sayda zərərli məlumatların tərbiyəyə mənfi təsir göstərməsi səbəbindən) şəraitdə radio və telekanallarda Azərbaycan mütəfəkkirlərinin tərbiyə nəzəriyyəsinə aid fikirlərini təhlil və təbliğ edən silsilə pedaqoji verilişlər təşkil edilsin. Böyüməkdə olan nəslin müsbət istiqamətdə tərbiyəsində belə verilişlərin müəyyən pozitiv rolu ola bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı dərc edilmiş elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri ailə tərbiyəsi haqqında // -Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, -2015, -c.84. № 4, -s. 143-148.

2. Azərbaycan maarifpərvərlərinin əsərlərində ənənəvi məktəblərdə tərbiyə üsulunun tənqidi (XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəlləri) // -Gəncə, Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, -2015. № 3, -s. 312-315.

3. Азербайджанские просветители о положении в обществе во второй половине XIX века//Материалы международных научно-практических конференций «Психолого-социальная работа в современном обществе: проблемы и решения», Санкт-Петербургский Государственный Институт Психологии и Социальной работы,-Санкт-Петербург, -21-22 апреля,-2016, -s.154-156.

4. Müəllim və onun şəxsiyyətinə verilən tələblər haqqında // -Bakı: Azərbaycan məktəbi, -2016. № 2, -s.76-80.

5. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafı // "Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: müasir yanşmalar" mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, -Bakı, -25 noyabr,-2016, -s. 165-166.

6. Azərbaycan maarifçilərinin pedaqoji irsində yeni tipli Məktəbin tərbiyə vasitəsi kimi təbliği (XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri) // -Bakı: Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Elmi

Xəbərləri, -2016. №2, -s.146-150

7. XIX əsrin sonunda Azərbaycan maarifpərvərlərinin milli özünüdərk və vətənpərvərlik tərbiyəsi uğrunda mübarizəsi // -Naxçıvan: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, -cild 12, -2016. № 1, -s. 22-26.

8. XIX əsrin II yarısında demokratik fikirli ziyalılarımız milli özünüdərk və vətənpərvərlik tərbiyəsi haqqında // - Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri - Humanitar elmlər seriyası, -2016. № 4 (78), -s. 121-124.

9. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifpərvərlərinin milli özünüdərk və vətənpərvərlik tərbiyəsi uğrunda mübarizəsi // -Naxçıvan: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, -cild 12, -2016. № 3, -s. 43-47.

10. M.Şaxtaxtlı humanizm tərbiyəsi haqqında// Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin bərpasının "25"ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransın materialları,-Sumqayıt, -27-28 oktyabr,-2016, -s.217.

11. M.F.Axundov, H.Zərdabi və Məhəmmədağa Şaxtaxtlının yaradıcılığında humanizm və beynəlmiləlçilik tərbiyəsi // -Naxçıvan: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, -Cild 12, -2016. №4, -s.25-29.

12. XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda demokratik ziyalıların qadın təhsili uğrunda mübarizəsi // -Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, -2017. № 1, -s. 179-183.

13. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan maarifçiləri qadının cəmiyyətdə rolu və qadın tərbiyəsi haqqında // -Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2017. Cild 84, № 2, -s. 9-13.

14. Борьба Азербайджанских просветителей за воспитание и повышение роли женщин в обществе в начале XX века // -Киев: Украинский психолого-педагогический научный сборник, -2017. № 10, -c.21-28.

15. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin dini təhsil və tərbiyə ilə bağlı fikirləri // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, "İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar"

mövzusunda konfransın materialları, -Bakı, -2017, -s.242-246.

16. “Molla Nəsrəddin”çilərin və “Füyuzat”çıların qadın tərbiyəsi uğrunda mübarizəsi // -Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri, İctimai–siyasi elmlər seriyası, -2017. № 1, -s. 75-81.

17. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının qadın təhsili uğrunda mübarizəsi // Bakı: Bakı Slavyan Universiteti,Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, -2017. № 2, -s.311-314.

18. Вопросы религиозного воспитания в произведениях просветителей Азербайджана II половины XIX века // -Warsaw: Collogium journal, -2017.V.3, № 11, -s. 11-14.

19. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fiziki tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafında H.Zərdabinin rolu // “Əbdül Əlizadə: Ənənəvi təhsildən təfəkkür məktəbində” mövusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları, -Bakı, ADPU, -6 dekabr,-2017, -s.57-60.

20. Борьба интеллигентов с демократическим мышлением за здоровое религиозное воспитание в Азербайджане в XIX-XX веках //-Warsaw: UAE İnternational Scientific and Practical Conference World Sscience Multidisciplinary Scientific Education, -2017. Vol. 2, № 12 (28), -p. 52-55.

21. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda estetik tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafında Ü.Hacıbəyovun və F.Köçərlinin rolu // “Müasir dünyada inteqrasiya və elmin aktual problemləri” mövzusunda keçirilən Respublika elmi konfransının materialları, -Lənkəran, -22-23 dekabr,-2017, -s.271-272.

22. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində mənəvi-əxlaqi tərbiyənin problemləri // -Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2017. C.84, № 6, -s.282-287.

23. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələləri // -Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, -2017. № 4 (32), -s.198-203.

24. XX əsrin əvvəllərində əqli tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafında Azərbaycan maarifpərvərlərinin rolu // -Bakı: Dil və ədəbiyyat, -2017. C.VIII, № 4, -s.115-120.

25. Philosophers of the role of women in society and women’s

views on education // - Ottawa: Ottawa – Canada, -2018.№4, -p. 128-142.

26. M.F.Axundovun "Əkinçi" jurnalı əməkdaşlarının və M.Şaxtaxtlının dini tərbiyə haqqında fikirləri // -Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinnin Elmi əsərləri, -2018. №1, -s.369-373.

27. Азербайджанские просветители о роли женщины в обществе и о воспитании женщин во II половине XIX века // -Алматы, Хабаршы Вестник Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, -2018. №1(84),-с.32-37.

28. Вопросы умственного воспитания в демократических общественно педагогических идеях во II половине XIX века в Азербайджане // -Berlin: Spirit time, -2018. №4, -p.9-19.

29. Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafı (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri): monoqrafiya. -Bakı: Elm və təhsil, -2018. -340 s.

30. Вопросы религиозного воспитания в творчестве «Молла Насраддицев» и «Фуюзатцев» //Сборник материалов Международного круглого стола «От познания языка – к познанию мира: философские и психолого-педагогические аспекты языкознания», -Санкт-Петербург, -2019,-с.66-75.

31. Азербайджанские интелегенты о роли социальной среды в воспитании конец XIX века - начало XX века // -Москва: Евразийский союз ученых, 2019. №11(68). -с.15-19.

32. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi A.Səhhət vətənpərvərlik tərbiyəsi haqqında // Baku State Universityİnternational Conference "The great czech educator Jan Amos Komensky: a classic and modern approach to education", -Baku, -2019, -p.16-17

33. Вопросы умственного воспитания в демократических общественно-педагогических идеях во II половинеXIX века в Азербайджане // XXVII Международная научно-практическая конференция «Российская наука в современном мире», -Москва, -15 января, -2020, -ч.1, -с.100-106.

34. Azərbaycan ziyalıları tərbiyədə sosial mühitin rolu haqqında (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində) // II İnternational Ankara Confrence of scientific research, -Ankara, -23 mart, -2020, -s.588-595.

35. Progressive-mindeo intelektuals of women's education in the

beginning of the XX century on the basis of creativity M.A.Rasulzade, F.Kocharli, S.M.Ganizade, Y.V.Chemenzeminli // -Vijayawada: Research journal of English (Rjoe), -2020. Vol.5, №3, -p.146-151.

36. Opinions of Azerbaijani eductors on the role of women in society and women's education // Mester. Europian Portugalia and Spain, -2020. Vol.49, -p.149-163.

37. Проблема эстетического воспитания в теоретических наследиях Г.Зардаби, М.А.Расулзаде // -Калиннинград: Известия Балтийской Государственной Академии, -2020. №4(54), -с.73-76.

38. Azərbaycan maarifçiləri müəllim-tərbiyəçi şəxsiyyəti və ona verilən tələblər haqqında // Сборник тезисов международной научно-практической конференции, -Баку, -2020, с.141.

39. Azərbaycan maarifçiləri müəllim-tərbiyəçi şəxsiyyəti və ona verilən tələblər haqqında (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) // "Dünya inteqrasiya və elmlər arası əlaqə" beynəlxalq elmi və praktik internet konfransı, -sentyabr 2020, -s.111.

40.Просветители Азербайджана о религиозном воспитании в начале XX века // -Одеса: Инновационная педагогика, -2021. Вып.40, -с.11-16.

41. The problem of education in the theoretical heritage of great teachers and advanced thinkers in the second half of the XIX at the beginning of the centuries in Azerbaijan // -Paulínia: Laplage Em Revista EAAR, -2021. Vol 7(3), -p.598-606.

42. Auf der Grunglage der Arbeiten von M.A.Rasulzade, F.Kocharli, S.M.Ganizade und Y.V.Chamanzaminli über die Ausbildung von Frauen im Frühen XX Jahrundert haben unsere Fortschrittlichen İntellektuellen // VI Международная научно-практическая Интернет-конференция «Ценностно-личностные и профессиональные ориентиры студентов нового поколения», -Горловка, -13-14 февраля, -2021, -с.15-22.

43. Проблема физического воспитания в теоретических наследиях великих просветителей во второй половине XIX – начале XX в. // Материалы международной научно-практической конференции Ленинградской Государственной Университет им. А.С.Пушкина, -Санкт-Петербург, -14 мая 2021, -с.52-54.

44. The role of social environment in the education in Azerbaijan intellectual's works (the end of the 19th century - the beginning of the 20th century) // International Halich congress on multidisplinary scientific research, -Istanbul, -29-30 October, -2021, -p.410-415.

45. Идеи о гуманизме и воспитании великих мыслителей и педагогов Азербайджана. Международное образование и его место в Азербайджане в конце XIX- началеXX века // -Краснодар: Modern Humanities Success (Успехи гуманитарных наук), -2022. №2, -с.253-259.

46. Das Problem der Wertvollen Persönlichen Bildung von Schülern einer neuen Generation in der Modernen Welt im Erbe Aserbaidschanischer Lehrer und Fortschrittlicher Denker in der zweiten hälfte des 19. Jahrhunderts. und anfang des 20. Jahrhunderts // VII Международная научно-практическая Интернет-конференция «Ценностно-личностные и профессиональные ориентиры студентов нового поколения», -Горловка, -13-24 февраля, -2022, -с.3-10.

Dissertasiya işinin müdafiəsi 09 dekabr 2022-ci il tarixdə saat $14.^{00}$ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.15/1 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı ş., Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Kitabxana-İnformasiya Mərkəzində tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 01 noyabr 2022-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 31.10.2022
Kağız formatı: 60x84
Həcm: 77586 işarə
Tiraj: 100